

Egyháztörténelem

Válás, (újra)házasodás, szex a keresztény egyház történetében

Hargitai Róbert

2024. 09. 30.

A (bibliai) rövidítéseket, a Bibliát és fordításait illetően ld. hivo.hu/00biblia.htm.

Tartalom

Előszó	1
Bevezetés	2
A. Az első három század	4
1. Apostoli atyák	4
2. Második századi egyházatyák	5
3. További korai egyházatyák	6
i. Tertullianus (kb. 160–225).....	6
ii. Órigenész (kb. 185–253)	8
iii. Lactantius (kb. 250–325).....	9
iv. Athanasziosz (kb. 297–373).....	9
4. A Didaszkália	10
B. A 4–5. század és a kánonjog	10
1. Zsinati kánonok	10
2. Keleti fejlemények	14
i. Baszileiosz (kb. 330–378).....	14
ii. A két kappadókiai Gergely	17
iii. Aranyszájú János (kb. 345–407).....	17
3. Nyugati egyházatyák	17
i. Ambrosiaster (4. sz. vége)	17
ii. Jeromos (kb. 347–420)	18
iii. Ágoston (354–430)	18
iv. Leó (kb. 390–461).....	21
v. Összegzés	22
C. A 6–15. századból	22
1. Szexet száműző szigor	22
2. Aquinói Tamás (1225–74).....	22
3. John Wycliffe (kb. 1328–84).....	24
D. A reformációtól máig.....	24
1. A reformáció előzményei	24

2. A reformáció.....	25
i. Erasmus.....	25
ii. Luther.....	26
iii. Kálvin	26
3. Későbbi fejlemények.....	28
i. Katolikus reakciók	28
ii. Magyar vonatkozások	28
iii. Westminsteri Hitvallás.....	28
iv. Wesley és a metodizmus	28
v. J. Edwards és G. Whitefield.....	29
Konklúzió	30
Irodalomjegyzék	30

Előszó

Tanulmányom legfőbb célja a következő idézet alátámasztása: „Az e témáról valaha írt legátfogóbb tanulmánykötet* szerzője szerint az első öt században [a keresztények között] minden görög író és egy kivételével minden latin író egyetért abban, hogy a bármilyen okból bekövetkezett válás utáni újránházasodás házasságtörés. A házastársi kötelékre úgy tekintettek, mint ami mindkét házastársat egyikük haláláig köti” (HWJD, 22. o.). A válás utáni újránházasodás tilalmának ezt a történeti és bibliai nézetét *Holtig hű házasság – Válás és újránházasodás a Biblia szerint c.* tanulmányomban támasztottam alá (HRHH); főbb érveim rövid összefoglalását ld. annak Előszavában (3. bek.).

* Henri Crouzel: *L’Eglise primitive face au divorce* (a továbbiakban HCÉP, A korai egyház szembenézése a válással, Beauchesne, 1971). A szkennelt könyv a lightpdf.com karakterfelismerése után a Google fordítójával angolra fordítva jól olvasható. A könyvek rövidítésének feloldását ld. az Irodalomjegyzékben.

Az **első öt századból kiemelten tárgyalom** Tertullianust, Órigenészt, Baszileioszt, Ágostont és a zsinatok „kánonok” formájában megfogalmazott döntéseit. Közben az egyházatyák életébe is igyekszem rövid bepillantást nyújtani, hogy érthetőbbé váljanak a házassággal, válással, újránházasodással és szexszel kapcsolatos nézeteik. A tanulmány C. és D. pontjában azután röviden áttekintem a **későbbi századokat** is, különösen Aquinói Tamás, Luther, Kálvin és Wesley életét és nézeteit.

Az egyháztörténet **nehéz kutatási terület**. Alapos és helyes ismeretéhez komoly elmélyedésre és jó segédeszközökre, e téren kellően járatos szerzők műveire van szükség. A tanulmányomat évekkal ezelőtt kevés ismeret és jó eszköz birtokában kezdtem írni; bőven lehetne pontosítani, mélyíteni, részletesebbé tenni. Ehhez elsősorban Crouzel említett művének tanulmányozását javaslom, amely időközben számomra is elérhetővé vált, és ezt az írást már a segítségével fejeztem be.

Bevezetés

1. Látni fogjuk, hogy az egyháztörténelem lapjain az első öt évszázadban gyakorlatilag egyedül a holtig tartó házasság „szigorú”, bibliai nézete található meg. Eszerint a szexuálisan hűtlen (azaz „parázna”) házastárs (és csak ő) elküldhető (régí szóval „elbocsátható”), de haláláig új házasság nem köthető – ahogy a külön élni kívánó (és egyébként elengedhető) hitetlen házastárs haláláig sem (Mt 5,27-32; 19,3-12; Mk 10,2-12; Lk 16,18; Róm 7,2-4; 1Kor 7). Ha mégis sor került újabb házasságra, akkor abban kell holtig hűen megmaradni (5Móz 24,1-4; 1Kor 7,27; bővebben ld. HRHH, Előszó [és Bevezetés]). A válást követő újraházasodás tilalmát – melyet a továbbiakban néha a történelmi nézetnek is nevezek – az első öt század keresztény szerzői közül egy Ambrosiaster álnevű, 4. századi latin író kivételével senki sem vitatta (nyugaton a reformációig ez a nézet uralkodott), viszont sokan kimondottan megerősítették, így Hermasz, Alexandriai Kelemen, Tertullianus, Órigenész, Jeromos, Ágoston stb. (később pedig Aquinói Tamás, John Wycliffe stb.), köztük a 4. század végén keleten író Baszileiosz is (a feleség esetében egyértelműen), aki viszont megengedi a házastársak elkülönülését, ha egyikük akadályozza a másikat Isten odaadó szolgálatában, és nem tekinti házasságtörésnek a férj paráznaságát (bár azt súlyos vétekként bünteti) vagy az elhagyott férj új nővel való együttélését (elnézve azt és nem tekintve házasságnak), ha az nem házas nővel követi el egyiket vagy másikat. (Vö. 1Kor 5,11; 6,9-10.) Sokan – köztük Jusztinosz, Minucius Felix és különösen Athénagorasz – tiltják az özvegyek újraházasodását is (szemben az 1Tim 5,14-gyel, ld. HRHH, C.2. pont); Tertullianus nem tanácsolja (akárcsak Alexandriai Kelemen) vagy tiltja azt, kivéve a megtérés előtti megözvegyülés esetén; Lactantius kissé homályosan fogalmaz. Jeromos szerint egy második házasságában élő nőnek be kell szüntetnie a nemi érintkezést második férjével, s nem térhet vissza az elsőhöz. Jeromos a házaseletből száműzni kívánta a forró szenvedélyt, akárcsak Ágoston, aki szerint a második házasságot föl kell bontani, ha még él az első házastárs. Az egyházatyának nemigen tekintett „Ambrosiaster” álnevű szerző (kb. 375) volt az egyetlen (engedékeny) kivétel, aki megengedte az újraházasodást a hűtlenül otthagytott hívőnek és a megcsalt férjnek – de a megcsalt feleségnek nem. A 13. században Aquinói Tamás megengedte a hitetlenül kötött házasság érvénytelenítését és a megrögzötten hitetlen házastárs (feleség) elbocsátását, de az újraházasodást csak akkor, ha a nem hívő nem hajlandó együtt élni hívő társával a Teremtő sértése (káromlása) nélkül.

2. A keleti egyházban idővel egyre nagyobb befolyásra tettek szert az egyházfőségre is igényt tartó császárok (cezaropapizmus). Az eleinte kizárólag, később főként keleten tartott zsinatok ún. kánonok formájában a 4. századtól ránk maradt rendelkezései talán ezért is fogalmazznak néha homályosabban (másképp azért, mert természetüknél fogva igen tömörek), de többnyire szintén meglehetősen szigorúan ítélik meg a házasság, válás, újraházasodás, önmegettartoztatás kérdéseit. Keleten az

egyetemes zsinatok váltak a legfőbb tekintéllyé, s kb. a 6. századtól engedékenyebben kezelték a válást és újraházasodást, bár az utóbbit megözvegyülés esetén tiltották.

3. Látni fogjuk azt is, hogy a reformátorok (és mások) engedékeny nézeteinek megvoltak az érhető okaik (pl. a Mt 19,9 [és a Péld 18,22, ld. Baszileiosznál] hibás szövege) – és a kaotikus következményeik –, de a történelmi, szigorú nézetnek a reformáció után is minden évszázadban voltak és vannak követői. Ezen az állásponton volt/van pl. az anglikán egyház 2002-ig, * Alsó-Kanada (DRJEF, 99. o.), Chile és Argentína házasságjoga 1893-tól (DRJEF, 100. o.), a *Christianity Today* népszerű evangéliumi keresztény folyóirat 1992-es felmérésében részt vevő olvasók 44%-a (dec. 14-i szám, 31. o., ld. Mark L. Strauss, szerk.: *Három vélemény az újraházasodásról* [3VÚH, Harmat, 2009], 71. o.), több kisebb felekezet mellett a római katolikus egyház máig, ** valamint olyan kiemelkedő evangéliumi protestánsok, mint pl. John Piper, F. F. Bruce, J. Carl Laney, Gordon J. Wenham és Charles Ryrie, akiknek magyarul is megjelentek műveik. *** A paradigmaváltások nehézségei itt is éreztetik hatásukat – nem könnyű szembemenni az árral, a másként gondolkodó töbsséggel. S minél nagyobb tekintélyre tett szert egy kiemelkedő keresztény, annál nehezebb beismernie, hogy tévedett egy ilyen súlyú kérdésben. Ráadásként megemlítem, hogy szinte minden angol és magyar nyelvű esküvőn a legutóbbi időig elhangzott a „holtomig, holtáig el nem hagyom” vagy hasonló kifejezés!

* Ld. DRJEF, 95. o. és churchofengland.org/life-events/your-church-wedding/just-engaged/marriage-after-divorce.

** *A Katolikus Egyház Katekizmusa* (KEK, Szent István Társulat, 1994, 1997), 2382–4., ld. archiv.katolikus.hu/kek/kek02331.html#K2382. A katolikus egyház a válás utáni újraházasodást gyakorlatilag megbocsáthatatlan bűnként kezeli; (bizonyos) elkövetőit végleg eltiltja az eucharisziától (sőt a gyónástól is, kivéve ha szex nélküli kapcsolatban élnek, ld. KEK, 1650., archiv.katolikus.hu/kek/kek01601.html#K1650).

*** Charles Ryrie: *Teológiai alapismeretek* (KIA, 1996); ld. „Biblical Teaching on Divorce and Remarriage” c. cikkét (*Grace Theological Journal* 3.2, 1982, 177–92. o., biblicalstudies.org.uk/pdf/gtj/03-2_177.pdf), melyben Laney-éhez hasonló nézetet fejt ki; a többi szerzőt illetően ld. HRHH.

4. Ha nem a helyes bibliai nézet, hanem saját téves előítéleteink fényében tekintünk az egyháztörténelemre, akkor könnyen beleolvashatunk tévedéseket (ahogy a Bibliába is), amint arra az alábbiakban is látunk majd példákat egyes szerzőknél. Sokan (pl. a 3VÚH szerkesztője és egyik szerzője, 11., 84. o.) feltételezik például, hogy az egyházatyák (sőt Jézus és Pál is!) automatikusan és hallgatólagosan mérvadónak tekintették a válás utáni újraházasodást engedélyező korabeli római/görög/zsidó törvényeket – noha maguk kimondottan az ellenkezőjét állítják! Az Újszövetség tanítása radikálisan eltért a korabeli viszonyoktól – az érvényes római jog szerint pl. bármelyik fél minden ok nélkül egyszerűen kiléphetett a házasságból, ld. 3VÚH, 101. o.

5. Aki beletekint a keresztény egyház két évezredes történetének roppant terjedelmű irodalmába (nem is beszélve a korábbi korok nagyjainak fennmaradt írásairól, melyekre a későbbi századok gyermekei gyakran építettek), az a régi időkben élt „**lelki/szellemi óriások**” **vállára kapaszkodva** szédítő magasságokba emelkedhet, ami **két hatalmas veszéllyel jár**. Egyfelől sok más dologgal együtt magában rejti a **büszkeség** óriási kísértését, mivel az ember hajlamos csupán **intellektuálisan – spirituális növekedés és mélyen megélt tapasztalat nélkül – fölemelkedni** és követni az „óriás” elődök nyomdokait (jól kitaposott ösvényen járva), miközben elméletben, fejben hatalmasra nő, ám a gyakorlati megvalósításban, a tettek valóságában törpe marad (de óriásnak hiszi magát). Másfelől hajlamosak vagyunk (talán öntudatlan vagy éppen büszkén hangoztatott „alázattal”*) **feladni az önállót, kritikus gondolkodást, és Krisztus követése helyett a nagy elődök követőivé szegődni**, Isten (Igéje) helyett embereknek és elméleteiknek, „izmusoknak” engedelmessé válni, mintha azt mondanánk: Ki vagyok én, hogy felülbíráljam X-et vagy Y-t? Bár az egyháztörténelem alábbi vázlatos áttekintése során főként a házasságra és azon belül is elsősorban a válásra, valamint a szexualitásra fókuszálunk, fontos szem előtt tartanunk közben a Biblia és a hagyomány viszonyának, tekintélyének alakulását (amit HRBGY 1. fejezetében vizsgálok részletesebben), a fokozódó férfisovinizmust és egyéb szempontokat is. Mindez **roppant izgalmas és tanulságos bepillantást nyújt a keresztény gondolkodás és gyakorlat történetébe, s lélegzetelállító következtetésekhez vezet!** Az idézetekben a kiemelések tőlem származnak, kivéve Jeromos leveleinek csak *dőlt betűvel* kiemelt részeit.

* Az alázat valódi jelentését és a kritikus gondolkodást illetően ld. *Biblikus gyülekezetvezetés – Út a keresztény egyház egysége és a remélt ébredés felé c.* könyvem (HRBGY, hivo.hu/HRBGY.pdf) Bevezetését és 0.A.1.6. bekezdését.

6. Az első századok görög és latin nyelvű műveinek tengerében **nem könnyű eligazodni** a nagy időbeli és kulturális távolság, a ritka és gyakran késői (ráadásul nehezen hozzáférhető) kéziratok, valamint a fordítási nehézségek miatt (utóbbiakat a felekezeti elfogultság is befolyásolja, aminek okát hamarosan látni fogjuk). Ezért – valamint a HRBGY 1. fejezetében kifejtett okok miatt – a legtöbb írásomban mindenekelőtt **a Biblia tanítását** igyekeztem bemutatni és hangsúlyozni. Ám nem árt felismernünk, hogy mások vállán állunk – részben az imént említett veszélyek miatt, részben pedig azért, hogy kellő tiszteletet tanúsítva csakugyan messzebbre lássunk –, és **kevés az olyan lényeges kérdés, amivel mi foglalkoznánk először, vagy amiről akár lényegesen újat tudnánk mondani**. A reformációig a ránk maradt irodalom mennyiségét (és sokszor talán a minőségét is) tekintve **Ágoston** és **Aquinói Tamás** alakja emelkedik ki a legszembetűnőbbben (talán a filozófiai műveltségüknek, valamint kivételes intellektuális adottságaiknak és körülményeiknek köszönhetően). (Az e két bekezdésben elmondottak miatt is megértem valamelyest a katolikusokat, hogy nem hajlandók soha visszakozni és kimondani egy korábban a tanítás terén elismert „szentről”, teológusról, pápáról stb., hogy tévedett, hanem ehelyett újabb és újabb tanításokkal, értelmezésekkel „egészítik ki” a korábbiakat.) A Krisztushoz és

apostolaihoz való közelség, valamint alább kifejtett egyéb okok következtében különös figyelmet érdemelnek **a kereszténység első századaiban keletkezett iratok**, amelyek a kereszténység államvallássá válása (kb. Kr. u. 400), illetve a keresztény hitre térő Nagy Konstantin császár uralma (306–337) előtt jöttek létre. Látni fogjuk, hogy már egész korán megvoltak az előfutárai egyrészt az egyház **hierarchikus elintézményesedésének**, másrészt **a nemiség hihetetlenül merev és érzéketlen, aszketikus kezelésének**, ami Ágostonnál és kortársainál is elképesztő méreteket öltött, a reformáció idején pedig **elsöprő erejű ellenhatást váltott ki**. A reformátorok közül jelentőségük és hatásuk miatt **Luthernek, Kálvinnak és Wesley-nek** (az evangélikus, a református és a metodista egyház elindítóinak) fogok kiemelt figyelmet szentelni.

7. Nem mintha az egyháztörténeti adatok bármelyik részének vagy akár egészének tekintélye felérne a Bibliáéval – hiszen egyrészt nem ihletettek és tévedhetetlenek,* másrészt **megtörténhetett, hogy akár maguk az apostolok is eltértek valamiben az Úr tanításától**, nem is beszélve későbbi követőikről. Maga Péter apostol csakugyan el is tért attól, amikor Antiókiában „*képmutató módon viselkedett*”, s „*vele együtt a többi zsidó is, úgyhogy képmutatásukba még Barnabás is belesodródott.*” „*Mielőtt ugyanis odajöttek néhányan Jakabtól, együtt evett a pogányokkal. Amikor pedig azok megérkeztek, visszahúzódott és elkülönült, mert félt a zsidó származású testvérektől.*” Ezért Pál apostolnak kellett „*nyíltan szembeszállnia*” vele, „*mindnyájuk előtt*” megfeddve Pétert (Gal 2,11-14). Ha nem teszi, könnyen intézményesülhetett volna az egyházban „a képmutatás és a pogányellenes faji elkülönülés Péter apostolra visszanyúló hagyománya”. Általában mégis érdemes figyelembe venni az egyháztörténelmet, mely egy-egy részletében nem feltétlenül perdöntő, de **az általános irányokat és fejlődést tekintve sokatmondó**, a válás esetében pedig különösen tanulságos. Amennyire meg tudom ítélni, vitatott kérdéseket illetően az egyháztörténelem fél évezredes egyöntetű tanúságtétele ritkaság, és ezért tekintélyes súllyal esik a latba. Korunkban, amely a (technikai/tudományos) fejlődést (túl)hangsúlyozza, hajlamosak vagyunk úgy tenni, mintha velünk kezdődne a kereszténység. A hagyományt kiegyensúlyozottan, a helyén kell kezelnünk: bálványozni és semmibe venni egyformán ostobaság.

* Az egyházhatyák időnként csakugyan tévedtek, méghozzá mai szemmel megmosolyogatóan durva bakikat követtek el, pl. az igen korai és tekintélyes római Kelemen („pápa”), aki az 500 évig élő és halottaiból „feltámadó” főnixmadár általa igaznak tartott mítoszával illusztrálta a feltámadást (HRBGY, 5.A.3.2.).

8. **Zsinatokat** (különösen az egész egyházra kiterjedő, egyetemes jelleggel [amit a kommunikációs és közlekedési nehézségek is akadályoztak]) eleinte nem volt célszerű összehívni a keresztényüldözés miatt, mert az üldözö hatóságok könnyen és gyorsan megsemmisíthették volna az összegyűlt keresztény vezetők csoportját. A hozzáértő (egyáltalán az írni-olvasni tudó) vezetők közül amúgy is elég nagy lehetett a hiány, mert érthetően őket akarták leginkább eltenni láb alól (pl. az apostolok közül többen vértanúként haltak meg*). Feltehetően ez is hozzájárulhatott a hosszabb életkort megért **kevés vezető tekintélyének (túlzott) megnövekedéséhez** (amit a rájuk felnéző sok

fiatal hívő is erősíthetett), **az egyházi hierarchia kialakulásához és az egyház korai elintézményesedéséhez.** Akik életük kockáztatásával a hitük mellett kitartva túlélték az üldöztetést, azok felnéztek a mártírokra, és hajlamosak voltak lenézni és/vagy (túl) szigorúan büntetni a nyomásnak engedő „hithagyókat” – akik közül egyesek az üldözés enyhülésekor visszatértek (volna) az egyházba. Mindez magyarázatot adhat a helyenként **túlzott szigorra**, amely nemcsak a válást illetően nyilvánult meg. (A különösen római katolikus forrásokban gyakori „katolikus” jelző reformáció előtti jelentése: „egyetemes”.)

* Ld. pl. ApCsel 12,2. A hagyomány szerint (szinte) mindnyájan mártírhalált haltak, de ez részben bizonytalan forrásokon alapul, ld. Sean McDowell (biola.edu/blogs/biola-magazine/2013/did-the-apostles-really-die-as-martyrs-for-their-f) és Ryan Nelson (overviewbible.com/how-did-the-apostles-die) írásait.

A. Az első három század

1. Apostoli atyák

1. **A korabeli pogány, zsidó és keresztény nők helyzetéről** (különös tekintettel a házasságra és felbontására) HRHH A.1.1. pontjában írtam röviden. Az apostolok korát közvetlenül követő, úgynevezett szubapostoli korszakban éltek az **apostoli atyák**, akik az apostolok tanítványai voltak, vagy akikre az apostolok jelentősen hatottak. A ránk maradt írásos adatok alapján úgy tűnik, hogy a keresztény egyház a története **első évszázadaiban zömmel vagy (szinte) kizárólag szigorú álláspontot képviselt** a válás és újraházasodás kérdésében (mely szerint az újraházasodás csak a házastárs halála esetén megengedett). Az egyház így eleinte Jézus és a Biblia ismertett tanításának megfelelően erősen elütött az őt körülvevő római kultúrától, melyben könnyű volt a válás, és gyakori az újraházasodás – ld. HRHH A.1.1., DLS eleje, NPNF2 14:72). Az alábbi áttekintésben minden évszám Kr. u. értendő. A **félkövér kiemelések** tőlem származnak. Az apostolok közvetlen tanítványai/ismerői – az **„apostoli atyák”** – a fennmaradt írásaikban (pl. az újabban az 1. sz. végére datált *Didakhéban*, ld. a wikipedia.hu/wiki/Didakhé cikket és angol megfelelőjét, valamint a következő bekezdés végén idézett műveket) nemigen foglalkoztak a válás kérdésével, kivéve Hermasz *A Pásztor* c. művét, melyet ezen írásk közé szoktak sorolni, mivel Órigenész szerint a Róm 16,14-beli Hermasz írta (ld. az alábbi bek. végét).

2. **Hermasz Pásztor**a, amely 100 és 150 között keletkezhetett, de 140–160 körül nyerhette el végső formáját, és akkoriban igen nagy tekintélynek örvendett, a következőket írja a 29. fejezetben (4. parancsolat, 1.4–11): „Uram, ha egy Űrban hívőnek van felesége, és ha őt házasságtörésen érte, vétkezik-e a férje, ha továbbra is együtt él vele? 5. Amíg nem tud erről, nem vétkezik – mondta –, de ha a férj megtudja bűnét, és az asszony nem bánja meg, hanem megmarad a paráznságban, ha így a férj együtt élne vele, bűnének részesévé válik, és a házasságtörésben a bűntársa lesz. 6. Mit

tegyen hát a férj, Uram – kérdeztem tőle –, ha az asszony megmarad ebben a szenvedélyében? **Bocsássa el őt – válaszolta –, és a férfi maradjon magában; mert ha a feleségét elbocsátva más asszonyt venne el, akkor ő is házasságot tör.** 7. Uram, ha az asszony az elbocsájtás után megbánná tettét, és szeretne visszatérni a férjéhez, már nem kell őt visszafogadni? – mondtam. 8. De igen – felelte ő –, **ha nem fogadja vissza a férje, vétkezik, és nagy büntetést szerez magának, mert a megtérő bűnöst vissza kell fogadni, de nem sokszor. Az Isten szolgálói számára csak egy megtérés lehetséges, és e megtérés miatt a férfi nem házasodhat újra. Mindez a férjre és a feleségre egyaránt vonatkozik.** 9. Nemcsak egyedül az a házasságtörés, ha valaki a testét beszennyezi – mondta –, hanem az is, aki a pogányokhoz hasonlóan cselekszik, házasságot tör; és ha valaki megmaradna az ilyen tettében, és nem térne meg, tartsd távol magadat tőle, ne élj együtt vele, mert ha nem így cseleksz, bűnének részesese vagy. 10. Ezért áll parancsként előttem, akár a férjnek, akár a feleségnek, hogy megmaradjon magában, mert az ilyen állapotból még lehetséges a megtérés. 11. Én már nem adok lehetőséget arra, hogy valaki az ilyen cselekedeteket folytassa, hogy senki ne vétkezessen ezután, aki már büntetést követett el. Ami pedig a korábbi vétkeket illeti, van aki képes megadni a gyógyulást, ő pedig az, aki a mindenk feletti hatalom birtokosa” (ÓKÍ 1:265, 303–4, ld. ÓI 3: prenticea.net/doc2/29901-hu-01.pdf). HWJD (23–26. o.) részletesen elemzi ezt a szakaszt, megemlítve, hogy a parázna feleségtől való elválást előírta a római jog (60 napon belül, másként a férj bűnrészessé vált), és Hermasz szerint talán az 1Kor 6,15-17 is. A visszafogadás „kötelessége” és egyszeri alkalomra korlátozása nem szerepel kimondottan a Bibliában; az utóbbi a második házasságtörés után talán szükségtelemmé is tenné a megcsalt fél újraházasodásának tilalmát.* Hermasz szerint az özvegyek nem vétkeznek, ha újraházasodnak, viszont kijelenti róluk: „de ha valaki megmarad egyedül, több tiszteletet érdemel” (32. f., 4. látomás, 4.2, ld. ÓKÍ 1:306; vö. 3VÚH, 62. o.).

* Anthony N.S. Lane szerint (David F. Wright, szerk.: *Baptism: Three Views* [Keresztség/bemerítés – Három nézet, InterVarsity, 2009], 3. f., 189–90. jn.) talán részben innen ered a keresztség utáni büntől való túlzott félelem, melynek hatására egyesek a halálos ágyukig halogatták a keresztség felvételét (bár ezt az egyházatyák helytelenítették) abban a hiszemben, hogy az eltörli az addig elkövetett bűnöket, de utána már nincs ilyen lehetőség, és nem szabad elkövetni (súlyos/„halálos”) bünt. Vö. pl. Tertullianus (kisgyermek, özvegyek és egyedülálló keresztségének halasztása [utóbbiaké a házasságkötés utánra, az erős kísértések megelőzése végett], ld. *A keresztségről*, 18. f., ÓI 12:169–86, ANF 3:677–8) és Aranyszájú János (1. homília az ApCsel-ről, NPNF1 11:8) írásaival és az elvirai zsinat 31. kánonjával és Konstantin császárral, aki a halálos ágyán keresztkedett meg (en.wikipedia.org/wiki/Constantine_the_Great).

3. **Antiókhiai Ignatiosz (Ignác)**, az I. századi püspök, akit hitéért Rómában a vadállatok elé vetettek, némi figyelmet érdemel. Egy másik apostoli atyának, Polükarposz (Polikárp, meghalt 155-ben) szmirnai püspöknek írt levele (107–115) 5.2. részében meghagyja: „Ha valaki az Űr teste iránti tiszteletből meg tud maradni

szüzességében, maradjon meg, de ne dicsekedjék! Ha dicsekedni fog, el fog veszni, és ha a püspöknél többre tartja magát, már a romlás áldozata. Úgy illik, hogy a vőlegények és menyasszonyok a püspök helybenhagyásával keljenek egybe, hogy a házasság az Úr szándékának megfeleljen, és ne az ösztönös kíváncsóság szerint történjék. Minden Isten tiszteletére legyen.” (ÓKÍ 1:211–212) A Szmirnaiakhoz írt levelében (13.1) pedig különböző csoportokat köszönt „a szűzekkel együtt, akiket özvegyeknek mondanak”. Egyesek szerint már ezek a szavak is a korai egyház fokozódó aszketizmusára utalnak, aminek a sztoikus filozófiában is voltak gyökerei: Caius Musonius Rufus filozófus (kb. 25–100; Epiktétosz mestere) szerint a házasságban is kerülni kell a kéjvágyat.* Azonban túl merész az a feltevés, hogy az özvegyek újraházasodásának tilalmából alakult ki a válás utáni újraházasodás tilalma: a keleti és nyugati kereszténységben a kétféle újraházasodás ellentétesen eltérő tiltása inkább arra enged következtetni, hogy a válás utáni újraházasodást a korai (később csak a nyugati) egyházatyák az Újszövetség tanítása miatt ellenezték (HWJD, 30. o.). Viszont Ignatiosz a korabeli forrásokhoz képest igencsak tekintélyelvű (mondhatni, forradalmian új) módon közelíti meg a gyülekezetvezetést (ld. HRBGY, 5.a.1.vi. pont). Később az egyszemélyi (püspöki) vezetés modellje terjedt el az egyházban, és ez összefügghet a (későbbi) kereszténységnek a szexhez való, igeellenesen szigorú és aszketikus hozzáállásával, mivel a prűden „szent” egyházi vezetők az egészségtelenül eltúlzott tekintélyük révén könnyen érvényesíthették az Isten Szavával ellentétes nézeteiket.

* *Dictionary of the Later New Testament & Its Developments* (A későbbi Újszövetség és fejlődése lexikona), szerk. R. P. Martin és P. H. Davids (InterVarsity, 1997), 713. kk. o. (Marriage, Divorce and Adultery szócikk, 1.2. vége). Ugyanezen szócikkben (1.3. eleje) Craig Keener a katolikus magyar és a protestáns angol fordítástól (ÓKÍ 1:270–79; ANF 2:9–12) erősen eltérően értelmezi Hermasz 1. és 2. látomását, s megemlíti, hogy a római családfő felelős volt családja viselkedéséért (vö. Jer 31,29k; Ez 18!).

2. Második századi egyházatyák

1. **Jusztinosz**, a hitvédelmi iskolát nyitó későbbi mártír 135–155 körül írja *I. apológiájában* (15.3-5): „3. Továbbá: **Aki elbocsátott nőt vesz feleségül, házasságot tör** (Mt 5,32). 4. És: Vannak, akiket emberek tesznek képtelenné a házasesetre, vannak, akik így születnek, de vannak, akik magukat teszik ilyenné az Isten országáért, és nem mindenki tudja ezt felfogni (vö: Mt 19,11.12). 5. Így azok, akik az emberi törvényeknek megfelelően **második házasságot kötnek, a mi Mesterünk szemében már bűnösök**, és már azok is, akik más asszonyára kíváncsózva néznek” (ÓÍ 8:74). A „második házasság” legvalószínűbb jelentése a válás utáni újraházasodás (HWJD, 27. o.). A *II. apológia* 2. fejezete elején pedig Jusztinosz elismerően ír egy megtért asszonyról, aki elvált pogány férjétől annak kirívóan parázna, kicsapongó életmódja

miatt, de egy szóval sem utal arra, hogy az asszony újraházasodott volna (ÓÍ 8:120–21).

2. **Athénagorasz** 175–185 táján írt *Kérvény a keresztények ügyében* c. művében meglehetősen szigorral fogalmaz. A 33. fejezet egészét idézem: „1. Mivel reményünk az örök élet, lenézzük ennek az életnek dolgait, beleértve a lelki élvezeteket is. Mindegyikünknek van felesége, akire mindegyikünknek gondja van, s az általunk hozott törvények szerint tartjuk őket, a **gyermekáldás céljából**. 2. Ahogyan a földműves az elvetett magból várja az aratást, nem vet rá még fölöslegesen, úgy nekünk is, a **gyermeknemzés a vágy mértéke. Sok olyat** is találsz nálunk – férfit és nőt egyaránt –, akik **nem kötöttek házasságot abban a reményben, hogy sokkal szorosabban kapcsolódnak Istenhez**. 3. Ha pedig a szüzességben és eunuchságban [nőtlenységben] való megmaradás jobban köt Istenhez, és már az is eltávolít tőle, ha valaki a gondolatig és vágyig eljut, amit kerülünk, akkor a cselekedeteket még [jinkább] elutasítjuk. 4. Mi nem az ékesszólással törődünk, hanem azzal, hogy olyan cselekedeteink legyenek, melyek tanítanak, s bárki vagy maradjon meg olyannak, amilyenek született, vagy egyszer kössön házasságot, s **a második házasság már nyilvánvalóan házasságtörésnek számít**. 5. »Aki elbocsátja feleségét és mást vesz el – mondja –, házasságot tör« (Mt 19,9 Mk 10,11). **A szüzességét már korábban elvesztett asszonytól sem szabad elválni, sem az újabb házasságkötés nem megengedett**. 6. Aki megfosztja magát első feleségétől, még ha az meg is halt, **házasságtörő titokban**, mert bizony megkerülte Isten kezét, aki kezdetben egy férfit és egy nőt teremtett, az ilyen feloldja a közösségre rendelt nemek egységét, a test testtel való egyesülését” (ÓÍ 8:402). Némelyik pont egyértelműen szigorúbb a bibliai tanításnál, így az 1-2. (a házasság célja [ha kizárólagosan értelmezzük] és a nemi vágy mértéke), valamint a 6., amely a társ halála után is tiltja az újraházasodást (bár Crouzel értelmezése szerint csak a válás utáni újraházasodást tiltja, ld. HWJD, 28–30. o. és HCÉP, 56–60).

3. **Antiókhiai Theophilosz** (Teofil, meghalt 183 körül) püspök 180 körül *Autolükoszhoz* c. művében (3.13) kijelenti: „Aki férjétől elbocsátott nőt vesz feleségül, paráználkodik, és aki feleségét elbocsátja – hacsak nem paráznaság miatt –, alkalmat ad neki a házasságtörésre” (vö. Mt 5,32) (ÓÍ 8:507). Theophilosz talán azért fordítja meg a Mt 5,32 két tagmondatát, hogy elkerülje az eredeti Károli-fordításban is meglévő tévedést („ok nélkül” betoldás, ld. HRHH, A.2.5. bek.), de az is lehet, hogy a Lk 16,18b-t és a Mt 5,32a-t idézi, mindenesetre a házasság felbonthatatlanságát hangsúlyozza (HWJD, 31. o.).

4. **Irénéusz** (kb. 115/150–kb. 203), aki a János apostoltól tanult Polükarposz tanítványának mondta magát, Szmirnában nevelkedett, és Lyon második püspöke lett. *Az eretnekek ellen* című írásában (4.15.2., ld. churchofgod.hu/content.php?act=irenaeus-AH4 és ANF 1:480) Jusztinoszhoz hasonlóan idézi Jézus mondását a válólevéllel és az ember kemény szívével kapcsolatban (Mt 19,7-8; HWJD, 31. o.).

5. **Alexandriai Kelemen** (kb. 150–kb. 215) 195–200 körül így ír *Sztromata* (Egyéb írások) c. műve 2. könyvének vége felé (2.23): „Azt, hogy a Szentírás házasságot tanácsol, és nem engedi az egyesülés alóli felszabadulást, kimondottan tartalmazza a törvény: »Ne bocsásd el feleséged, kivéve a paráznság esetét«; és **házasságtörésnek tekinti az elkülönülteknek a másik fél életében történő házasságkötését**».* Leslie McFall részletesen elemzi Kelemen írásainak helyzetét (ld. LMFDR, H függelék), megállapítva, hogy a legkorábbi kézirat a 11. századból való, s az idézett igehelyen valószínűleg későbbi szerkesztők ötvözték a Mt 5,32 és a Mt 19,9 szavait, nyelvtanilag helytelenül (543. o.). Jennings és McFall „hiperszigorú” nézetet képviselnek (mint részben látni fogjuk, nemegyszer tévedésekkel). Az egyházatyák a Mt 5,32 fényében értelmezhettk a Mt 19,9-et (HWJD, 32. o., 36. j.). Úgy tűnik, mások összefüggéséből kiragadva idézik a *Sztromata* 3.6-ot (az ANF 2-ben a 3. könyv csak latinul szerepel; ld. books.google.hu/books?id=0ZBGDwAAQBAJ&pg=PA139), ahol Kelemen valójában azok ellen érvel, akik mindenestül elvetnék a házasságot (ld. JCDR, 68. o.). A fentiekhez hasonlóan ír a *Sztromata* 3.80(1)-ben, a 3.4(3)-ban pedig kijelenti: „Megáldjuk a nemi közösüléstől való tartózkodást és azokat, akik azt ajándékkal kapják Istentől. Nagy becsben tartjuk a monogámiát, valamint az egy és csakis egy házasság tiszteletét... Az apostol a második házasságokról mondja: »Ha égsz, házasodj meg«” (1Kor 7,9; FC 85:258). Hasonlóan ír a *Sztromata* 3.12(82)-ben, nem tiltva, de ellenjavalltnak mondv a házastárs halála utáni újraházasodást (FC 85:307; vö. HWJD, 33–34. o., szemben 3VÚH, 57. o.-lal). Crouzel részletesebben tárgyalja idevágó szövegeit (HCÉP, 70–73).

* Angolból fordítva Daniel R. Jennings írása alapján (DRJH, 1-2. o., 4. j.), aki az eredeti görög szöveg alapján javítja a protestáns fordító téves(?) *paráznságnak* szavát, ld. J. P. Migne: *Patrologia Graeca* (MPG) 8:1096, a j., books.google.hu/books?id=BwcRAAAAYAAJ; vö. ANF 2:379. Ugyanígy fordítható ez a szöveg FC 85:254 alapján is, ahol a *Sztromata* 2.145(3)-ban szerepel (a javításnak valószínűleg nincs túl nagy jelentősége, s talán eltérő görög olvasaton alapul, vö. HWJD, 32. o.).

6. **Minucius Felix** 210 táján írja (*Octavius*, 31): „De mi nem látszat szerint maradunk mértékletesek, hanem szívünkben boldogan ragaszkodunk az egyetlen házasság kötelékéhez; gyermeknemzésre vágyva vagy egy feleséget ismerünk, vagy egyet sem” (ANF 4:192).

3. További korai egyházatyák

i. Tertullianus (kb. 160–225)

1. **Tertullianus*** a latin nyelvű kereszténység atyja, a korai egyház egyik legfontosabb és legbefolyásosabb személyisége. „Tertullianus kiváló nevelésben részesült, különösen a jog és a retorika terén volt jártas... Több művet írt görögül is, de azok nem maradtak ránk... Kiválóan ismerte a latin és a görög filozófiát és irodalmat”.

A színházakban szórakozásképpen kivégzett vértanúk halálmegvető bátorságát látva valószínűleg 193-ban tért keresztény hitre, majd Rómából **Karthágóba** költözött, ahol végleg letelepedett. Pap Levente szerint 207 táján szakított az egyházzal, és **áttért a montanistákhoz**. Montanosz (Montanus) és követői a 2. sz-ban a karizmatikus ősegyházat próbálták helyreállítani, szembeállva az egyházi hierarchiával és elvilágiasodással, hangsúlyozva az eszményi tisztaság állapotát és a világ (közeli) végét, melyre vonatkozóan Montanosz két prófétanővel együtt tévesnek bizonyult jóslatokat jelentett ki. A montanisták nézeteit a kis-ázsiai püspökök két zsinatban megvizsgálták (160–170) és elutasították; ám ők helyenként megmaradtak az egyház keretei között, így Karthágóban is. Itt Ágoston idejében volt egy „tertullianus” csoport, amely erősen megfogyatkozott, és végül átadta bazilikáját az egyháznak, mellyel megbékélt. „Vitatható [Ágoston] állítása, aki szerint Tertullianus élete végén saját szektát vezet.” Valószínűleg keresztény felesége volt. „Legutolsó műveit 212/214 között írta.” Jeromos (kb. 347–420, ld. alább) *A kiváló férfiakról* szóló írásában presbiternek nevezi őt (ÓKÍ 1:58), de ez „valószínűleg... jóindulatú túlzás”, melynek alapja Tertullianus ama kijelentése, hogy „»mi papok« laikusok vagyunk”. Művei mentesek a klerikalizmustól; az első protestánsnak is nevezték őt, mivel kijelentette: az egyház nem püspökök testülete, hanem a Lélek egyháza a lelki ember által. Tömör és szónoki stílusa miatt könnyű félreérteni az írásait. Jusztinosszal szemben (*II. apológia*, 10. f.) bírálta a filozófusokat, Seneca mellett törve lándzsát (*De anima* [A lélekről], 1–3. és 20. f.). Tertullianus a tanítója volt Cyprianus (Ciprián) karthágói püspöknek (kb. 190/200–258), ezért valószínűleg tévesen véli Jeromos, hogy Tertullianus a montanistákhoz csatlakozva elhagyta az egyházat. Szabados Ádám írja róla: „éppen montanista időszakában írta több kiváló könyvét az egyetemes keresztény hit védelmében (például Markion tanításai ellen írt négy könyvét). Tertullianust csodálta Cyprianus és Augusztinusz [Ágoston], Lerinumi Vince a legkiválóbbnak tartotta a latin és görög szerzők között” (divinity.szabadosadam.hu/?p=20873; Lerini Vince [meghalt 445 körül] Ágostont tekintette fő eszmei ellenfelének).

* A másként nem jelölt alábbi idézetek (és néha adatok) forrása Pap Levente „Tertulliani *Adversus Iudaeos*” című PhD-disszertációja (PLD, Debreceni Egyetem, BTK, 2010, dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/99838/PapL_disszertacio-t.pdf), vö. a Tertullianusról szóló angol (en.wikipedia.org/wiki/Tertullian) és magyar (hu.wikipedia.org/wiki/Quintus_Septimius_Florens_Tertullianus) Wikipédia-oldalakkal és a tertullian.org webhellyel.

2. *A türelemről* írva (200 körül; ld. ÓÍ 12:39–60) a 12.5-ben így fogalmaz: „5. Milyen nagy jót szerez mindkettőnek [a türelem], hiszen a házaselet megszakadása ellenére – ez azonban olyan alapon történik, hogy mind a férfi, mind a nő vállalhatja az özvegyiségben való megmaradást – ez nem teszi házasságtörővé az egyiket s megtisztítja a másikat. * * A házások bünbánatához nem egyszer hozzátartozott a házaselet megtartóztatásból való ideiglenes megszakítása. A szöveg különféle változatokban olvasható a kéziratok alapján.” (ÓÍ 12:54; ANF 3:714–15; FC 40:214; vö. HWJD, 35–36. o.)

3. *Feleségemhez* című írásában (198–207), melyet mint feleségének szánt végrendeletet is értelmezhetünk, meghagyta hitvesének, hogy ha meghalna, **maradjon özvegyen**: „4. Parancsolom neked, hogy halálom után tőled telhető teljes önmegtágadással mondj le minden újabb házasságról. Ezzel ugyan semmit sem ajándékozol nekem, legfeljebb annyit, hogy magadnak használsz vele.” Később az 1Kor 7,29 alapján hozzát teszi: „VI.1. Ha tehát a házastársal bírónak el kell felejteniük házastársukat, mennyivel inkább tilos a házastársal immár nem bírónak újra megkívánniok a házastársat? Akinek férje tehát búcsút mondott e múlandó világnak, ettől az időtől törje ösztönét a házasságtól való tartózkodás nyugalmas igájába... 2. Milyen sokan vannak ugyanis, akik rögtön a keresztség után lepecsételték testüket. És hányan akadnak szintén házasok, akik kölcsönös megegyezéssel megszüntetik maguk között a testi együttélést? A mennyek országa vágyából való önkéntes férfiatlanok ezek (Mt 19,12). Ha a házasság tartama idején is önmegtartóztatásban élhetnek, mennyivel inkább lehetséges ez, ha már a házasság együttessége megszűnt” (1.1.4. és 1.6.1–2.; ÓI 12:207, 213; ANF 4:39, 42). Ugyanazén írás második könyve elején valamivel **enyhébben fogalmaz**: „téged nem régiben az egyférjű házasságra és az özvegyi állapot kitartó vállalására buzdítottalak...”, hozzátéve, hogy ha felesége mégis újra férjhez menne, csak hívőhöz tegye: „az Apostol az özvegyeknek és a nem házasodóknak csupán tanácsul adja, hogy így maradjanak... Midőn pedig az Úrban való házasságra nézve azt mondja, hogy »de csak az Úrban«, immár nem tanácsot ad, hanem határozottan parancsol” (2.1.2–3; ÓI 12:216–217; ANF 4:44). Ugyanitt a 2.2.7–9-ben a **hívő hitetlennel való összeházasodásának tilalmát és a már meglévő „felemás iga” fenntartásának előírását** (1Kor 7) veti össze; a **válásról** szóló szavai („a válást tilalmazza a fajtalanság [paráznság] esetén kívül”) az általa másutt mondottak fényében érthetők jól (ld. ÓI 12:219, ANF 4:45 és HWJD, 36–37. o.). Crouzel szerint az ekkor még „igazhitű” Tertullianus mondatai többféleképpen értelmezhetők; mindenesetre indokolatlan kijelenteni, hogy megengedi a válás utáni újránházasodást (HCÉP, 94–7).

4. *Markion ellen* című művében (207–212; 4.34.; ÓI 12:680–683; ANF 3:404–405), melyet már feltehetően a **szigorú montanizmus híveként** írt, a 4. könyvben szintén leszögezi, hogy **csak házasságtörés esetén szabad elbocsátani a feleséget, de az nem lehet részese új házasságnak**: „34. De Krisztus tiltja a válást, mondván: *aki elbocsátja feleségét és mást vesz el, házasságtörést követ el, és aki férjétől elbocsátott asszonyt vesz el, ugyancsak házasságtörő* (Lk 16,18) – tehát **azzal is tiltja a válást, hogy nem engedi meg az elbocsátottal való házasságkötést**” (ÓI 12:680, ott a bekezdésszám [34.] után nyitó idézőjel áll, amelyhez nem tartozik záró idézőjel, és amely ANF-ben nem szerepel). Jézus nem érvényteleníti, hanem támogatja Mózes válólevélről szóló rendelkezését (5Móz 24,1–4). Tertullianust itt elég nehéz követni: „Állítom ugyanis, hogy [Krisztus] feltételesen állította fel itt válási tilalmát, ha valaki azért bocsátja el a feleségét, hogy másikat vegyen el: *aki elbocsátja – úgymond – feleségét és mást vesz el, házasságtörést követett el, és aki férjétől elbocsátottat vesz el, ugyancsak házasságtörő* (Lk 16,18), bizonyítva ugyanolyan okból elbocsátottat,

amiért nem lehet elbocsátani, hogy másikat vehessen el. Aki ugyanis meg nem engedetten elbocsátottat vesz el az elbocsátott helyett, házasságtörő. Marad ugyanis a házasság, ami nem törvényesen szűnt meg, és a házasság fennállása esetén nőszülni házasságtörés. Így, ha feltételesen tiltotta meg a feleség elbocsátását, nem teljesen tiltotta meg, és ha nem teljesen tiltotta meg, más formában megengedte, ahol már nem áll fenn az ok, ami miatt megtiltotta, és akkor már nem Mózes ellenétezt tanít, akinek parancsát bizonyos szempontból megtartja, azt még nem mondom, hogy megerősíti. Vagy ha mindenképpen tagadod, hogy Krisztus megengedi a válást, hogy töröld te el a házasságot? Hiszen nem hagyod egybekelni a férfit a nővel, sem a már megházasodottakat nem bocsátod a keresztség és eucharistia szentségéhez, hacsak egymás közt esküt nem tesznek a házasság gyümölcse és mintegy maga a Teremtő ellen!* Már most mit tesz nálad a férj, ha felesége házasságot tör? Megtartja őt? De a te apostolod [ld. 1Kor 6,15] se engedi, hogy kéjnhöz kösd Krisztus tagját. Ezért Krisztus is a válás jogosságát hirdeti. Már csak ezért is Mózeset támogatja, aki ugyanezen a címen említi a válást, mint Krisztus: *ha az asszonyon tisztátalan ügy találtatott* (Mtörv [5Móz] 24,1). Mert Máté evangéliumában is: *aki elbocsátja – úgymond – feleségét, a házasságtörés esetét kivéve, házasságtörővé teszi azt* (Mt 5,32). És ezért **házasságtörőnek számít az, aki az urától elbocsátottat veszi el.**” (ÓI 12:681; vö. az alábbi, 5. bekezdésben idézett 10. szakasszal.) A fenti két idézetben félkövéren kiemelt részek mutatják, hogy Tertullianus alighanem csupán arról beszél, hogy a parázna feleség elbocsátható (ilyen értelemben el lehet válni tőle), de új házasság nem köthető. Tertullianus szerint amikor Keresztelő János megintette Heródest, amiért elvette a féltestvérét, (Heródes) Fülöp feleségét, Heródiást, akkor Fülöp már meghalt, miután leánygyermeket nemzett, így nem lehetett szó sógorházasságról, amely csak utód nélküli esetben lehetséges (vö. 5Móz 25,5; KJV; Josephus szerint [akinek alighanem igaza van] Fülöp még élt, ld. HRHH, E.2.6. bek.). Crouzel jóval részletesebben tárgyalja Tertullianus itt és az 5. könyvben írt idevágó megjegyzéseit, azt az értelmezésüket tartva a legjobbnak, amely szerint a montanista Tertullianus az özvegyek és az elváltak minden újránházasodását egyaránt ellenzi (HCÉP, 97–108. o.).

* Úgy tűnik, Tertullianus itt arra a római katolikus egyházban máig meglévő hagyományra utal, amely a válás utáni újránházasodás (bizonyos) elkövetőit végleg eltiltja az úrvacsorától (sőt a gyónástól is, kivéve ha szex nélküli kapcsolatban élnek, melynek a „József-házasság” nevet adták, ld. KEK, 1650., archiv.katolikus.hu/kek/kek01601.html#K1650 és lexikon.katolikus.hu/Jozsef-hazassag.html; ld. még Sípós István és Gálos László: *A katolikus házasságjog rendszere* [SZIT, 1960], 9. f., ppek.hu/szit-pdf/Sipos-Istvan-Galos-Laszlo-A-katolikus-hazassagjog-rendszere-facsimile.pdf). E hagyománynak talán épp Tertullianus a forrása (vagy legalábbis az ismert közvetítője).

5. *Az egyszeri házasságról* című írásában (213–217) általában véve megerősíti korábbi álláspontját (9. f.): „5. **Az elbocsátott azonban törvényes házasságot nem is tud kötni**, s ha valaki ilyet követ el, azt a házasság neve nélkül követi el... 10. Eltörli

tehát a válólevelet, mely kezdetben nem volt, hogy megvédje azt, ami kezdettől fogva volt, a kettőnek az egy testben való kitartását, nehogy a szükség vagy harmadikkal való testi egyesülés alkalmá szétörje, egyetlen esetben engedve meg a válást, ha már bekövetkezett az, amitől óvni akart. 11. A válólevelél annyira nem volt meg eleinte, hogy a rómaiaknál a város alapítása után hatszáz esztendővel később jegyezték fel az ilyen durva engedményt. Ők azonban az el nem váltaknak is megengedték a házasságtörést, **nekünk azonban, még ha el is válunk, nem szabad házasságra lépnünk.**” (9.5. és 9.10–11.; ÓI 12:891; ANF 4:66) A 11. f. (is) az *özvegyekről* szól (ld. 11.7); újraházasodásukat az elváltak újraházasodásának tilalma alapján általában tiltja (HWJD, 37. o.) – így válnak érthetővé a 11.12–14 egyébként nehezen értelmezhető mondatai. Azonban tesz egy kivételt az özvegyek újraházasodásának tilalmát illetően: ha egy asszony a **megtérése előtt özvegyült meg**, akkor a férje halála után új házasságot köthet. Itt is érvényes tehát a bibliaértelmezés általános alapelve: a homályosabb szakaszokat a világosabbak (jelen esetben a 9. f.) alapján kell értelmezni. Crouzel megállapítja: Tertullianus későbbi könyvei határozottan tiltanak mindenféle újraházasodást (úgy a férfi, mint a nő számára), kivéve a megtérés előtti megözvegyülés előbb említett esetét (HCÉP, 104. o.).

ii. Órigenész (kb. 185–253)

1. **Órigenész**, „a harmadik század kétségkívül legismertebb keleti teológusa” (divinity.szabadosadam.hu/?p=10884), az alexandriai iskola egyik legkiemelkedőbb korai képviselője és mintegy 2000 művével az ókor egyik legtermékenyebb szerzője, aki jelentősen hatott Alexandriai Atanáz (Athanasziosz) püspökre és a három „kappadókiai atyára” (Baszileiosz, Nazianzi Gergely és Nisszai Gergely). Euszébiosz szerint Alexandriai Kelemen tanítványa volt, de ez kétséges. Rövid ismertetésében főként az angol Wikipédia róla szóló jó cikkére* támaszkodom. Apja, a 202-ben vértanúhalált halt tudós Leonidász maga tanította fiát az irodalom, a filozófia és a keresztény tanok ismeretére. Apja kivégzésekor annak vagyonát is elkobozták, így a 17 éves Órigenésznek kellett gondoskodnia 8 fiatalabb testvéréről és anyjáról, ezért az alexandriai katechetikai iskolában katekuménokat tanított a keresztény hit elemeire. Aszketikusan élt; az életrajzát a halála után kb. 50 évvel megíró Euszébiosz (Eusebius) egyháztörténész állítását, mely szerint a Mt 19,12-t félreértve (vö. Mt 18,8k) fiatalon kasztráltatta magát, ma sokan kétségbe vonják (ld. *Euszébiosz egyháztörténete*, 6. könyv, 8. f. eleje, ÓKI 3:350–1), bár több jel is mutat e korabeli szokás meglétére: tiltotta a polgári törvény (NPNF2 1:254, 1809. j.) és a későbbi 1. niceai zsinat is (ld. alább). A valentiniánus gnoszticizmusról sikerült igaz keresztény hitre térítenie egy gazdag embert, aki azután finanszírozta műveinek létrehozását és közreadását. Alexandriai Démétriosz (I. Demeter) püspök, aki a társai fölé emelte magát, vetélytársat látott a filozófiai tanulmányokat folytató és független filozófusként fellépő Órigenészben. Ő utazni kezdett, Rómában is tanult, s palesztinai püspökök csodálatát vívta ki, akik szembeszálltak Démétriosszal is, presbiterré szentelve Órigenészt.

Démétriosz eretnokség vádjával kiközösítette őt egy általa indítványozott alexandriai zsinaton, az öncsonkítás mellett azzal a tévtanítással vádolva Órigenészt, hogy minden lény üdvözülni fog, még a Sátán is. (Valószínűleg félreértésről van szó; Órigenész egy valentiniánus gnosztikussal vitázott a kettős predestinációról, azzal érvelve, hogy a Sátán saját szabad akaratának döntése révén érdemelhet ki a kárhozatot.) Órigenész hevesen tagadta e vádakát, s a palesztinai Cézareába (Caesarea/Kaiszareia) ment tanítani, és talán az ottani Antiókiában is járt. 250-ben börtönbe vetették és kegyetlenül megkínózták, de nem tagadta meg hitét. Az üldözést elrendelő Decius császárt meggyilkolták, a megromlott egészségű Órigenészt pedig elengedték, de ő egy éven belül meghalt.

* Ld. en.wikipedia.org/wiki/Origen.

2. Órigenész valamikor 240 előtt elkészítette a *Hexaplát*, amely az Ószövetség héber szövegét, valamint görög átírását és fordításait hasonlította össze 6 oszlopban. Talán innen ered az a tévhit, hogy „meghamisította az Újszövetséget”. Valójában az Újszövetség zöméről Órigenész előtti kéziratunk vannak.* Még halála után évszázadokkal is az igaz keresztény hit bástyájának tartották őt, de egyesek (köztük Jeromos) már a 4. század végén akkori mércével mérve eretnokségeket véltek fölfedezni írásaiban, mások az 553-as második konstantinápolyi zsinaton a nevének említése nélkül eretnokségnek nyilvánították egyes tanait (melyek valószínűleg inkább késői követőinek tanai lehetnek). Írásainak zöme ezért elveszett, de így is sok maradt belőlük. Szintén a tanításainak félreértéséből fakadhat az az állítás, hogy hitt a **reinkarnációban (lélekvándorlásban)**; ld. az utóbbiról szóló Wikipédia-cikket,** amely a forrásmű pontos megjelölése nélkül, szerintem tévesen idézi *A princípiumokról* c. műve 3. könyvének 5. fejezetét (Kairosz, 2003; ld. ANF 4:340–344; a megfelelő angol Wikipédia-cikk** szerint Órigenész nyíltan tagadta a lélekvándorlást***), hiszen kiválóan ismerte a Bibliát, melynek szinte minden könyvéhez magyarázatokat írt, s tőle származhat az első pontos (mind a 27 könyvet tartalmazó) újszövetségi kánon (divinity.szabadosadam.hu/?p=8112). Bár „írásai tartalmaznak spekulatív, meglehetősen szerencsétlen eszme-futtatásokat, de egész életművében ezek eltörpülnek a Szentírás tudományos és hívő kutatása mellett. Órigenész számára a Szentírás mindenestül isteni írás volt, melyet a Szentlélek sugalmazott. A reformátorok által jogosan kritizált allegorikus értelmezési módszere is erre a meggyőződésre támaszkodott” (divinity.szabadosadam.hu/?p=10884; bár az önkasztrálás fényében érthetőbb lehet, miért óvakodhatott túlzottan a szó szerinti igeértelmezéstől). Fennmaradt írásaiban több helyen nyíltan cáfolja a reinkarnáció akkoriban „transzmigrációnak” nevezett tanát. Máté evangéliumáról 245 körül írt, töredékesen ránk maradt kommentárjában többször is említi ezt a tévtant, melyet „hamis dogmának” nevez (10.20; ANF 9:427), s a 13. könyv első két fejezetében részletesen cáfolja (ANF 9:474–475).

* Ld. biblearchaeologyreport.com/2019/02/15/the-earliest-new-testament-manuscripts.

** Ld. hu.wikipedia.org/wiki/Lélekvándorlás és en.wikipedia.org/wiki/Reincarnation.

*** Ld. alább és Lk 16,19-31; 1Kor 15; Jn 5,28k („*eljön az óra, amelyben mindazok, akik a sírban vannak, meghallják az ő hangját, és kijönnek. Akik a jót tették, az [örök] életre támadnak fel; akik pedig a rosszat cselekedték, az ítéletre támadnak fel*”); Dán 12,2; Zsid 9,27 („*amint elrendeltetett, hogy az emberek egyszer meghaljanak, azután pedig ítélet következik*”).

3. Ami a **válást és újrarázasodást** illeti, az 1Kor 7-et magyarázva röviden megemlíti, hogy a parázna feleséget el kell bocsátani, és az elbocsátás után egyedül kell maradni (idézi HCÉP [74–5. o.], részletesen tárgyalva az alábbiakat is [75–93. o.]). Hasonlóan ír Mt-kommentárjában (melynek az 5,31k-t is magyarázó könyvei elvesztek), a 14. könyv 16. fejezetétől a 15. könyv 5. fejezetéig a Mt 19,3-12-t magyarázva. Pl. a 14. könyv 24. fejezetében a Mt 5,32a-t idézve arról ír, hogy a Megváltó egyáltalán nem engedi meg a házasságok felbomlását bármely más okból, mint a paráznaság – de a Róm 7,3 alapján hozzáteszi, hogy **az elbocsátott feleség nem házasodhat meg újra, amíg az előző férj él** (ANF 9:511; az 1Kor 7,3-4 alapján amellet érvel, hogy a férj és a feleség a házastársi jogok tekintetében egyenlő, ld. HWJD, 34. o.). Ennek fényében kell értenünk a korábbi fejezeteket is (14.17–20), ahol Krisztus és az egyház kapcsolatát hasonlítja a házassághoz (vö. Ef 5,22-27 és HRHH, F.1.1. bek.). Ugyanitt a 22. fejezetben úgy értelmezi az 1Tim 3,2.12; Tit 1,6-beli „egyfeleségű férfi” kifejezést, mintha az kizárná a gyülekezetvezetői tisztségekből az özvegyként újránősült férfiakat (vö. HRHH, C.2. pont). A 23. f. vége felé megemlíti olyan egyházi vezetőket, akik megengedték egy férjes asszony újrarázasodását, s bár úgy véli, hogy ezt nem egészen ok nélkül tették, hanem ezek az engedmények valószínűleg rosszabb dolgokkal összevetve születtek, hosszú mondatát azzal kezdi és fejezi be (a Róm 7,3-at idézve), hogy mindez ellentétes azzal, ami megíratott (vö. 3VÜH, 51. o.). Végül a szigorú önmegtartóztatásban élő Órigenész ezzel az ígérettel zárja a 25. fejezetet: „Isten azért megadja a jó ajándékot – a nemi önmegtartóztatásban és szüzességben való teljes tisztaságot – azoknak, akik egész lelkükből, hittel és szüntelenül imádkozva kérik Tőle” (ANF 9:512). (McFall feltehetően ezúttal is saját hiperszigorú nézete miatt kifogásolja Órigenész tanítását, LMFD, 547. o. és 6.7.7.) Crouzel azt a konklúziót vonja le, hogy a feleség jogos elbocsátása után **a férj újrarázasodásának tilalma Órigenésznél nem annyira egyértelmű**, de sehol nem mondja ki nyíltan, hogy ilyenkor szabad volna újrarázasodni (HCÉP, 92–3. o.).

iii. Lactantius (kb. 250–325)

Lactantius latin szónoklattan tanított Diocletianus császár parancsára, majd a megtérése után lemondott e jövedelmező állásról (ld. a róla szóló angol Wikipédia-cikket: en.wikipedia.org/wiki/Lactantius), és Jeromos szerint szegénységben élt, írásból keresve kenyerét. Később Nagy Konstantin császár tanácsadója és 310 körül fiának tanítója lett. (A „kétszer nősült” Konstantin, akinek első feleségével nem tudni,

mi történt, csak a halálos ágyán keresztelkedett meg – ahogy azt sokan tették, félve attól, hogy a keresztség utáni [súlyos] bűnre nincs bocsánat, amint az ellenpápa Hippolütosz tanította, ld. [hu.wikipedia.org/wiki/Hippolütosz_\(ellenpápa\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Hippolütosz_(ellenpápa)) és GAHT, 25. f., 10. jn.; ld. még alább, B.1.3. bek.) Lactantius fennmaradt művei fontos szerepet játszottak annak a téves hiedelemnek a kialakulásában, hogy a korai és középkori egyház a föld lapos voltát tanította, míg az idősebb Plinius (23–79) szerint a korabeli közfelfogás gömb alakúnak tartotta a földet (ld. earlychurch.org.uk/lactantius.php). Lactantius az *Isteni tanítások* (Kairosz, 2012, ford. Dér Katalin) című írásának 6. könyve 23. fejezetében (melyet az ANF 7-ben latinul adtak közre) kijelenti: „2. Miután Isten megtervezte a két nem lényegét, megadta nekik, hogy kölcsönösen kíváncsozzanak egymás után, és örvendjenek egyesülésüknek” (504. o.). Majd a férj és feleség egyenlő „jogállásának” hangsúlyozása után a Mt 5,32 alapján azt írja: „**aki férje által elbocsátott nőt vesz feleségül, az házasságtörő, s hasonlóképpen az is, aki feleségét elbocsátja – kivéve, ha házasságtörés bűnét követte el – azért, hogy más nőt vegyen feleségül**” (6.33., uo., 508. o.). Hasonlóan fogalmaz az *Isteni tanítások* összefoglaló kivonatában, a 66. f. vége felé: „Ezért [Isten] megparancsolta, hogy a feleség ne bocsáttassék el, hacsak a házasságtörés ítélete miatt nem, és hogy a házassági megállapodás köteleke soha fel ne bomoljon, kivéve ha hűtlenség szakította meg” (ANF 7:250). **Egyesek szerint ez az újrarázasodás engedélyezését is jelenti, ám Lactantius nem mond ilyet**; Jennings vélhetően csak saját túl szigorú nézete miatt érti félre őt (DRJH, 6. o.). Az ezúttal is részletesebben vizsgálódó Crouzel sem lát Lactantiusnál kimondott eltérést a történelmi nézettől (HCÉP, 111–3. o.).

iv. Athanasziosz (kb. 297–373)

Athanasziosz, azaz Alexandriai Atanáz ugyan már alapvetően a 4. századhoz tartozik, de jelentősége miatt megemlítem, mielőtt rátérnék a jogi vonatkozásokra. A Wikipédia-oldala szerint* „Írásai arról tanúskodnak, hogy jól ismerte Platón, Arisztotelész, Homérosz írásait és az újplatonizmus tanítását. Szülővárosában folytatott teológiai tanulmányokat. Fiatalkorában találkozott a sivatagi szerzetesekkel és Remete Antallal. Tőlük tanult önfegyelmet és önmérsékletet. Élete folyamán többször talált menedéket a sivatagi szerzeteseknél. Aszketikus élete később kivívta ellenségei tiszteletét is. Fiatalon lett Alexandrosz alexandriai pátriárka titkára”, vele együtt harcolva az arianizmus ellen – többek között az első egyetemes (niceai) zsinaton is –, és hamarosan az utódjává válva. (Áriusz/Arius [256–336] presbiter és eretnek követői, az ariánusok, akikhez az akkori kereszténység nagy része csatlakozott, azt tanították, hogy a Fiú [Jézus] nem egylényegű az Atyával, hanem az idők előtt közvetlenül lett Tőle a világ teremtése céljából. A 325-ös niceai zsinat elítélte az arianizmust, de utána módosították azt, s szervezetileg csak a 381-es első egyetemes konstantinápolyi zsinaton ítélték el.) Az aktuális császárok (köztük Konstantin) az ariánusokkal szimpatizáltak, így Athanasziosz ötször is száműzetésbe kényszerült, néha szinte magára maradt e harcban – innen a mondás: *Athanasius Contra Mundum*

(Athanasziosz a világ ellen). Az utókor nagy egyháztanítóként, sőt az ortodoxia atyjaként tiszteli. Úgy tűnik, fennmaradt műveiben nemigen foglalkozott a válással. Ám Schaff az előszóban érdekes dolgokat ír pl. a második száműzetését követő állapotokról: „**A házasságot nemegyszer elutasították, sőt felbontották a szerzetesi élet érdekében**” (NPNF2 4:XLVIII). A szüzességet és az önmegtartóztatást igen nagyra becsülték (uo., 278. o., 1594. jn.). Ld. még Szabados Ádám érdekes írásait élettrajzi előadásait róla és másokról (Ágoston, Luther, Kálvin, Edwards stb.):

divinity.szabadosadam.hu/?page_id=12155 és

divinity.szabadosadam.hu/album/audio/Athanasziosz.mp3.

* Ld. hu.wikipedia.org/wiki/Alexandriai_Szent_Atanáz; vö. en.wikipedia.org/wiki/Athanasius_of_Alexandria.

4. A Didaszkália

A *Didaszkália* egy 3. századi, görög nyelvű, névtelen egyházi rendtartás, amely „prédikációs buzdítás formájában, tehát nem törvényhozói módon adja elő az egyházfegyelmi szabályokat” (ÓKÍ 2:56). Eredeti szövegéből csak néhány töredék maradt fenn, de rendelkezésünkre áll egy 400 körüli hiányos latin és egy későbbi teljes szír fordítás. A szövegét jelentősen átdolgozva és kibővítve tartalmazza az *Apostoli Konstitúciók* nevű gyűjtemény első hat könyve (380[–394]). Az alábbi idézetekben a szögletes zárójelben levő hivatkozások ez utóbbi iratra vonatkoznak. A 14. f. elején az özvegyek beiktatásának idejéről a következőket olvashatjuk: „[III, 1] 1. Az özvegyek közé azokat soroljátok be, akik nem fiatalabbak ötven {Vö. 1Tim 5,10 – hatvan évet említ} évnél, hogy koruk miatt távol álljanak a második férjhez menés gondolatától. 2. Ha fiatalat vesztek fel az özvegyek sorába, s fiatal kora miatt nem viseli el az özvegyiséget és megházasodik, akkor szégyent hoz az özvegyi állapot dicsőségére és Istennek fog számot adni. Először is azért, mert két férje volt, aztán pedig azért, mert Isten dicsőségére megígérte, hogy özvegy lesz, és mint özvegy (új férjet) fogadott el {Más értelmezés szerint: »mint özvegy támogatásban részesült«}, és nem maradt meg özvegyiségében. 3. Ha pedig egy fiatalról van szó, aki férjével csak rövid ideig élt együtt, aztán férje meghalt **vagy más okból szakadtak el egymástól, és így maradt egyedül**, az özvegyiség tiszteletében {Más értelmezés szerint: »özvegyi tiszteletdíjban (támogatásban)«} részesül, Isten boldoggá teszi, mert ahhoz a Szidon környéki száreptai özvegyhez hasonlít, akinél a szent hírnök, Isten prófétája megpihent; vagy olyan lesz, mint Anna, aki Krisztus eljövételét dicsőítette. Ha tanúskodnak mellette, tisztelni fogják kiválóságáért. Tiszteletben fog állni a földön az emberek között, a mennyben pedig dicsőség lesz osztályrésze Istennél. [III, 2] 1. A fiatal özvegyeket ne vegyék fel az özvegyek sorába, de gondoskodjanak róluk és segítsék őket, nehogy szegénységük miatt másodszor is férjhez menjenek, és így olyat tegyenek, ami szégyenletes. {Vö. Ankürai Zsinat (314), 19. kán., Neokaiszareiai Zsinat (314–319), 3. kán. A második házasságért vezeklést írnak elő.} 2. Tudnotok kell ugyanis, hogy aki már házas volt, az a törvény szerint férjhez mehet ugyan másodszor, de ha még

többször (megteszi), akkor már utcanő.” (ÓKÍ 2:242–3) A kiemelt szövegrész esetében (is) bizonytalan az eredeti szöveg és a jelentés, így nem vonható le belőle pontos következtetés (HCÉP, 116. o.).

B. A 4–5. század és a kánonjog

1. Zsinati kánonok

1. Az **egyház gyakorlatába, a keresztény ember életébe mindig nehezebb átültetni az elveket**, különösen ha a társadalom felfogása és gyakorlata erősen eltér azoktól – mint pl. a korai egyház és a mai kor esetében a házasság, válás, szexualitás stb. terén. Ezért különösen érdekes és fontos megvizsgálnunk a kereszténység első évszázadainak **gyakorlatáról fennmaradt emlékeket**. Ahogy manapság, úgy akkoriban is hangsúlyosan fölmerültek a szigorú válásellenes tanítás hívekre gyakorolt hatásainak (**lelki)pásztori szempontjai**, melyekre Órigenésznél már láttunk utalást. Mindig hajlamosak vagyunk a világos bibliai elvek elé helyezni a pillanatnyi boldogság humanisztikus szempontjait, megakadályozva a tartós és mély boldogság elérését. Amint Geoffrey W. Bromiley egyháztörténész írja: „Az elért boldogság Isten ajándéka. A boldogság nem érhető el és az ember élete nem teljesebb ott, ahol az ember ellentétben áll Isten kijelentett akaratával, vagy makacsul elutasítja annak belátását, hogy az igazi boldogság és beteljesülés az Isten országa és igazsága melletti elsődleges elköteleződésben rejlik” (*God and Marriage* [Isten és a házasság, Eerdmans, 1980], 40–41. o., idézi HWJD, 202. o.).

2. Bár e téren több okból vegyesebb a kép, látni fogjuk, hogy a házasságot és a válást/újraházasodást a legkorábbi megörökített időkben **a bibliai módon, sőt néha annál is szigorúbban ítélték meg**. Ez a túlzott szigor – melyre, mint láttuk, Órigenész (állítólagos) öncsonkítása és a szerzetesség Athanasziosz korabeli (4. sz.) túlértékelése mellett már az özvegyek újraházasodásának korábban előforduló tilalmai is utaltak – **helyenként a zsinatok fennmaradt rendelkezéseiben is tükröződik**. A Diocletianus császár uralma (284–305) végén fölerősödő keresztényüldözés a keresztényekkel szimpatizáló és a birodalom különböző részeit fokozatosan megszerző Nagy Konstantin császár uralkodása (306–337) idején megszűnt. Konstantin szorgalmazta a vitás kérdéseket megoldó és ezáltal a stabilitást fokozó **zsinatokat**, melyek zömét így eleinte keleten tartották. Ott ezek a zsinatok váltak a legfőbb tekintéllyé (főként a tévedhetetlennek tartott hét egyetemes zsinat, ld. TIHWS, 6. f.), s kb. a 6. századtól engedékenyebben ítélték meg a válást és újraházasodást, bár az utóbbit megözvegyülés esetén tiltották (nyugaton ez épp fordítva történt).

3. 306 körül **Elvirában** kerülhetett sor az első olyan zsinatra, amelynek ún. „kánonok” formájába öntött határozatai gyűjteményekben ránk maradtak. (Az ApCsel 15-ben leírt jeruzsálemi „apostoli zsinat” külön kategória. Helyi zsinatok voltak korábban is, és születtek különféle egyházrendtartási iratok, de azok nemigen

foglalkoztak a válás témájával.) Lehetséges, hogy 10. kánonjának (ld. alább) köze van a „**kétszer nősült**” **Konstantin császár** kétes helyzetéhez.* A zsinat (különösen a nőkkel szemben) feltűnően szigorú kánonjai (pl. 9–10., 14.) feltehetően annak köszönhetőek, hogy Diocletianus 293-ban kiadott rendelkezése megengedte a nőknek a házasságuk válólevéllel történő egyoldalú felbontását, amiről még csak tájékoztatniuk sem kellett férjüket (HWJD, 43. o.). JCDR, 73. o. szerint I. Justinianus volt az első keresztény császár, aki 542-ben érvénytelennek nyilvánította az ok nélküli válást, de 565-ben bekövetkezett halála után az utódja hatályon kívül helyezte ezt a törvényt. Jennings szerint (DRJH, II.G., 29. j(n)., JEGWL, 204k o.-t idézi) az együtt uralkodó Honorius és II. Theodosius császárok 421-es rendelete megengedte az asszonynak a válást, ha a férj „súlyos vétkeket” követett el, a férjnek pedig akkor, ha jellemhibákat talált feleségében; ha viszont azért kezdeményezett válást, mert nem tudott kijönni feleségével, akkor a feleség újraházasodhatott. Anastasius császár pedig 497-ben megengedte, hogy közös megegyezéssel történő válás után az asszony egy év elteltével újraházasodjon. Az egyes zsinatok hatálya nem egyértelmű (sőt maga a zsinat fogalma sem), mindenesetre különböző (méretű) területekre terjedt ki (ÓKÍ 2:25–32; ez a mű a 400. évi I. toledói zsinatig mutatja be az összefüggő kánonsorozatokat ránk hagyott mintegy 20 zsinat kánonjait; a 67–72. o. 137 zsinatot említ kb. a 150 és 400 közötti időből). A zsinati kánonok angol szövegét ld. itt: [Holy Church Canon, documentacatholicaomnia.eu](http://HolyChurchCanon.documentacatholicaomnia.eu); zömük megtalálható az NPNF2 14. kötetében is. A bűnbánat/vezeclés fokozatainak magyarázatát ld. a zsinatok után, Baszileiosz kánoni leveleinél.

* A túl szigorú nézetű Jennings szerint a keresztényeket nagy pénzadományokkal és zsinatszervezéssel is segítő Konstantinnak fia született Minervinától – aki egyes források szerint az ágyasa, mások szerint a felesége volt –, majd 307-ben feleségül vette Faustát (nem tudni, hogy Minervina élt-e még ekkor). A korai keresztények feleségnek tekinthették az ágyast, ha szűzen lett a férfié (2Móz 22,15k; 5Móz 22,28k; ld. DRJH, II.C–D., 15–18. j.). Konstantin 331-ben olyan törvényeket hozott, amelyek bizonyos esetekben megengedték a válást és újraházasodást (DRJH, II.E., 19. j[n].). Konstantin különleges tanácsadója volt Hosius (kb. 256–358), Córdoba püspöke, aki Philip Schaff szerint az elvirai zsinat vezető géniusza volt. Lehet, hogy hagyni akart egy kiskaput Konstantinnak arra az esetre, ha az meg akarna keresztelkedni, hogy ne kelljen ezt megtagadni tőle (ahogy akkoriban általában tették az elvált és újraházasodott emberekkel). Lactantius pedig Konstantin legidősebb (Minervától született) fiának, Crispusnak tanította a latin nyelvet (DRJH, II.F., 20., 25–27. j[n].). Vö. a fenti A.1.2. bek. jegyzetével.

4. az **elvirai zsinat** (kb. 306) számos igen szigorú rendelkezést tartalmaz a házassággal kapcsolatban, melyeket a teljesség igénye nélkül idézek az újabb kritikai kiadásokat tükröző ÓKÍ 2-ből (364–85. o.; a 75. o. szerint lehetséges, hogy a 22–81. kánon későbbi*). 7. kánon: „Ha netán egy hívő, aki parázasággal vétkezett, az előírt idő után, ha bűnbánatát letöltötte, ismét paráználkodott, arról azt határoztuk, hogy még élete végén se nyerje el a közösségben való részesedést” (eucharisziát, ld. ÓKÍ 2:578

és 1Kor 5,11). 8. kánon: „Ugyanígy azok az asszonyok is, akik minden előzetes ok nélkül elhagyják férjüket és máshoz csatlakoznak, életük végén se nyerhessék el a közösségben való részesedést.” 9. kánon: „Azt a hívő asszonyt pedig, aki házasságtörő férjét – aki hívő volt – elhagyja és máshoz megy, el kell tiltani ettől a házasságtól. Ha mégis megteszi [férjhez megy], ne nyerje el addig a közösségben való részesülést, amíg el nem távozik az élők sorából az, akit elhagyott, hacsak (az asszony) betegsége miatt olyan szükség nem áll elő, amely indokolja, hogy előbb adják meg neki.” (Ld. Diocletianus imént említett rendeletét és alább az arlesi zsinat 10/11. kánonját!) 10. kánon: „Ha az a nő, akit egy katekumen elhagyott, férjhez megy, a tisztulás forrásához engedhető [megkeresztelkedhet]. Ezt kell figyelembe venni katekumen nőkkel kapcsolatban is. Ha pedig olyan hívő emberhez megy így feleségül, aki bűnbe esett feleségét hagyta el, és akiről tudta, hogy van felesége, akit ok nélkül elhagyott, úgy határoztunk, hogy az ilyen (nő) élete végén elnyerhesse a közösségben való részesülést.” 11. kánon: „Ha pedig a katekumen nő az öt éven belül súlyosan megbetegedett, úgy határoztunk, hogy nem kell tőle megtagadni a keresztség kiszolgáltatását.” E két utóbbi kánon értelmezése nehéz is vitatott; Crouzel részletesen tárgyalja őket (HCÉP, 118–21. o.). 14. kánon: „Ha azok a szűzek, akik nem őrizték meg szüzességüket, feleségül mennek azokhoz, akik szüzességüket elvették, és megmaradnak mellettük, mivel csak a házasságot sértették meg, egy év után vezeclés nélkül vissza kell venni őket. Ha pedig más férfit ismertek meg (mint későbbi férjüket), mivel paráználkodtak, úgy határoztunk, hogy öt év múltán, az előírt bűnbánat teljesítése után bocsássák őket ismét a közösségben való részesülésre.” 18. kánon: „Ha a szolgálatra rendelt püspökökről, papokról és diakónusokról kiderül, hogy paráználkodtak, akkor azt határozzuk, hogy a botrány és a szentségtelen bűn miatt még életük végén se nyerjék el a közösségben való részesedést.” 31. kánon: „Azokról az ifjakról, akik az üdvösség fürdőjének hűsége után paráználkodtak, mivel (azután) megnősültek, úgy határoztunk, hogy az előírt bűnbánat elvégzése után bocsássák őket a közösségben való részesülésre.” 64. kánon: „Ha egy nő élete végéig idegen férfival él parázna viszonyban, úgy határoztunk, hogy még halála előtt sem szabad neki megadni a közösségben való részesülést. Ha viszont elhagyta az illetőt, akkor tíz év múlva, mikor az előírt bűnbánatot elvégezte, nyerje el a közösségben való részesedést.” 33. kánon: „Úgy határoztunk, hogy az (oltár-) szolgálatra rendelt püspökök, papok és diakónusok teljesen tartózkodjanak feleségüktől és ne nemzzenek gyermekeket. Aki pedig megteszi, azt fosszák meg a klerikusi tisztségtől.” (Vö. 1Tim 3,2,4k; Tit 1,6.)** 54. kánon: „Ha a szülők megszegik az eljegyzéskor tett ígéretüket, három évig tartsák őket távol. Ha viszont a vőlegényt vagy a menyasszonyt súlyos bűnön érték, a szülőket nem terheli felelősség. Ha ezekben volt a hiba és beszennyezték magukat, a fenti ítélet legyen érvényben.” 65. kánon: „Ha egy klerikus felesége paráználkodott és férje – bár tudott róla – mégsem taszította el rögtön magától, akkor a klerikus élete végén se nyerhesse el a közösségben való részesülést, nehogy úgy tűnjék, azok oktatják a többieket a bűnre, akiknek a jó magaviseletre kellene példát adniuk.” 69. kánon: Ha egy házasságban egyszer elbukott, úgy határoztunk, hogy öt évig tartson érte

bűnbánatot és így nyerje el a kiengesztelődést, hacsak betegség miatt nem szükséges korábban megadni a közösségben való részesedést. Ugyanez érvényes asszonyok esetében is.” 70. kánon: „Ha egy asszony férje tudtával paráználkodott, úgy határoztunk, hogy (a férfi) még élete végén se kapja meg a közösségben való részesülést. Ha viszont elhagyta feleségét, tíz év után nyerje el a közösségben való részesedést.” 76. kánon: „Ha egy diakónus hagyta, hogy felszenteljék, de később kiderül, hogy régebben elkövetett halálos bűne volt, akkor – ha önként vallotta be – az előírt háromévi bűnbánat megtartása után nyerje el újból a közösségben való részesedést...”

* Angolul ld. itt:

web.archive.org/web/20120716202800/http://faculty.cua.edu/pennington/Canon%20Law/ElviraCanons.htm.

** A papi nőtlenség (cölibátus) kialakulásáról: „Ami a papság házasságát, illetve a nőtlen állapotban való megmaradását illeti, a IV. századtól fogva másként alakult a helyzet Keleten, mint a nyugati egyházban. A IV. század kezdetéig a nagyobb rendű klerikusok között egyformán találunk olyanokat, akik a szentelés előtt házasságot kötöttek és ebben az állapotban utána is megmaradtak, de találunk olyanokat is, akik a szentelés után önmegtartóztató életet éltek, és akik egyáltalán nem nőültek meg. A III. században egyes egyházi írók (Origenész, Tertullianus) az evangélium alapján arra mutattak rá, hogy a szüzességi állapot a legmegfelelőbb és legmértöbb a papság számára. Ezeknek az íróknak hatására különösen **Nyugaton** az eddiginél is erősebben növekedett az igény a coelibátus megtartására. Nagyrészt ennek tudható be, hogy a nyugati egyházban a 306-os elvira-i zsinat óta, mely a hispaniai nagyobb rendű klerikusok számára tette kötelezővé a teljes önmegtartóztatást, a zsinatok és a pápák egyre nagyobb nyomattal ajánlották majd követelték a nőtlenséget papjaiktól. A pápák Siricius (384–399) óta törvényekkel kötelezték a püspököket, papokat és diakonusokat az önmegtartóztatásra, a coelibatus megtartására. A subdiakonusok házasságkötését I. Leó (440–461) nyilvánította tilosnak. **Keleten** a IV. században az a szabály lett általánossá, hogy aki nőtlenül vette föl a nagyobb rendeket, később nem köthetett házasságot, de ha felszentelése előtt lépett házasságra, a felszentelés utáni házaseslet megengedett maradt. Az V. századtól jött szokásba, hogy a püspököknek önmegtartóztatásban kellett élniök, és ezt a szokást a 692-i trullai zsinat törvényerőre is emelte.” (Szántó Konrád: *Egyháztörténelem I.* [Katolikus teológiai főiskolai jegyzetek, 1981], 180. o.) Vö. mindezt pl. Jeromos nézetével, aki védelmébe vette a házasesletet élő püspököket (ld. 69. levelét [Oceanusnak], in *Levelek, I.* [Szenzár, 2005], 317–28. o.).

5. Az **arles-i zsinat**, melyet Nagy Konstantin 314 augusztusában hívott össze, és a birodalom egész nyugati részére kiterjedt, engedékenyebb volt a válás tekintetében; 22 (23) kánonja maradt fenn. A 10./11. kánon kimondja: „**Azokról, akik házasságtörésen érik feleségüket és még fiatal hívők, de tilos (új) házasságot kötniük, azt határoztuk, hogy – ha lehetséges – tanácsolják nekik: feleségük életében, még ha házasságtörő is, ne vegyenek el mást.**” (ÓKÍ 2:388; a 78. o. szerint

„a szöveg kritikai kiadása igazolja, hogy a kánon annak a férfinak is tiltja az újraházasodást, aki a feleségét házasságtörésen érte, mindaddig, amíg az első feleség életben van.” A protestáns értelmezők általában megengedőbb véleményen vannak.) Az e kánont is részletesen tárgyaló Crouzel szerint a megcsalt nővel jóval szigorúbban bánó elvirai 9. kánon azt mutatja, hogy a kettős mércét alkalmazó társadalomba lassan megy át a nemek „házassági jogi” egyenlőségének (bibliai) keresztény elve – ezt a gyakorlati nehézséget próbálták tolerálni a zsinat résztvevői (HCÉP, 121–3. o.). A 11. (12.) kánon szerint: „Azokról a hívő leányokról, akik pogányokhoz mennek férjhez, azt határoztuk, hogy egy bizonyos időre maradjanak távol a közösségben való részesüléstől.” A zsinatot a donatisták kezdeményezték, de végül ők maradtak alul a vitában. A karthágói Donát (püspök) követőiként magukat tartották az igazi egyháznak, azt vallva, hogy a szentségek érvényessége a kiszolgáltatók szentségétől függ, és elutasítva Caecilianus 311-es püspökké szentelését, aki a keresztényüldözés idején traditor (áruló) volt: hitének megtagadása jeléül átadta a szent iratokat a hatóságoknak. Ennek fényében érthető a 14./15. kánon: „Azokról, akik hamisan vádolják testvéreiket, azt határoztuk, hogy életük végéig ne részesülhessenek a közösségben.” 16./17a kánon: „Azokról, akiket bűnük miatt elzártak a közösségben való részesedéstől, úgy határoztunk, hogy ahol kizárták őket, ugyanott vegyék vissza őket a közösségben való részesedésbe.” (ÓKÍ 2:389–390)

6. Az **ankürai zsinat** 314 tavaszán gyűlt össze a mai Ankarában – tehát az arles-i zsinat előtt, de az ottaninál kevesebb résztvevővel –; 25 kánont hagyott ránk, és a neokaiszareiaival együtt a birodalom egyes keleti régióit képviselte. A 10. kánon a diakónusok nőtlenségét érinti, Crouzel a 9. kánont is hasonlóan értelmezi (HCÉP, 123. o.). 11. kánon: „Azokról az eljegyzett leányokról, akiket aztán mások ragadtak el, azt határoztuk, hogy adják vissza őket vőlegényüknek, még akkor is, ha a rablók megerőszakolták őket.” A 16. kánon életkortól és családi állapottól függően (20 éves kor alatt/fölköt) 15/25 évi leboruló vezeklést, majd további öt év kizárólag imaközösségbeli részvételt ír elő azoknak, akik állatokkal közösültek; ha pedig ezt legalább 50 évesen és nősen tették, akkor csak életük végén kerülhettek a közösségbe. 17. kánon: „Akik bestialitást követtek el [a felirat szerint: »állatokkal vagy férfiakkal paráználkodtak, vagy még mindig ilyesmit tesznek«], és leprásként másokat is megfertőztek a bűnnel, azokról a szent zsinat azt határozza, hogy a megszállottak közt imádkozzanak.” 19. kánon: „Mindazok, akik szüzességet fogadtak, de megszegték ígéretüket, annyi időt töltsenek vezeklésben, mint a bigámisták.* Megtiltjuk azt is, hogy a szüzek nővéreként éljenek együtt valakivel.” 20. kánon: „Akiknek a felesége házasságtörő [és nem bocsátották el, ld. a neokaiszareiai 8. kánont], vagy akik maguk követtek el házasságtörést, csak hét év elteltével vehessenek részt a teljes közösségben, miután végigjárták a vezeklés megfelelő fokozatait.” 21. kánon: „Azok az asszonyok, akik paráználkodtak és megölik újszülöttjüket, vagy azon igyekeznek, hogy magzatukat elhajtsák, a régi szabály szerint életük végéig ki vannak zárva. Mi azonban enyhítettünk ezen, és azt határoztuk, hogy tíz évet töltsenek vezeklésben a megfelelő fokozatok szerint.” 22. kánon: „Akik szándékosan gyilkoltak, azoknak

leborulókként kell ugyan vezekelniük, de a teljes közösségbe csak életük végén lehet őket visszavenni.” 24. kánon: „Akik jósoltnak és pogány szokásokat követnek, vagy házukba engednek ilyen embereket, hogy babonás módon jósoljanak nekik, vagy megtisztítsák a házat, tartsanak ötéves vezeklést az előírt fokozatok szerint: három évig legyenek leborulók, majd két évig maradjanak még távol a fölajánlástól.” (ÓKÍ 2:396–9)

* A bigamisták valószínűleg az özvegyként újabb házasságot kötött asszonyokat jelentik, ld. az alábbi két bekezdés idevágó részeit is.

7. A **neokaiszareiai zsinatra** valamikor 314 és 319 között került sor; 14/15 kánont örökítettek meg, melyek többek közt a cölibátus (papi nőtlenség) Bibliához képest túlzott szigorát is mutatják (vö. elvirai 33. kánon). 1. kánon: „Ha egy pap megházasodik, zárassék ki a papi rendből. Ha pedig paráznaságot vagy házasságtörést követ el, közösi is ki és vezekljen.” 3. kánon: „Ami azokat illeti, akik többször házasodtak, az ő vezeklésük ideje (a korábban) megszabott marad. Ám jó magatartásuk és hitük megrövidítheti ezt az időt.” (Az. 1. kánon, valamint a korábbi zsinati kánonok és a 374-es valence-i zsinat 1. kánonja [vö. a 692-es trullósi 2. kánonnal] fényében ez és a 7. kánon bizonyára az özvegyek újraházasodására értendő – Crouzel is ezt valószínűsíti (HCÉP, 124. o.). Vö. a Didaskália idézett részének idevágó megjegyzésével.) 4. kánon: „Ha valaki, megkívánván egy asszonyt, elhatározza, hogy vele hál, de elgondolását nem tudja megvalósítani, úgy tűnik, a kegyelem tartotta vissza.” 7. kánon: „A második házasságot kötők lakodalmán a pap ne vendégeskedjék, mert ha az ilyen ember bűnbánatot akar tartani, milyen helyzetben lesz az a pap, aki a lakodalomban való megjelenésével jóváhagyta a házasságot?” 8. kánon: „Ha egy világi ember felesége házasságtörést követett el, és ez nyilvánosan rá is bizonyult, az ilyen férfi nem vehető fel klerikusi szolgálatra. Ha férje felszentelése után követte el az asszony a házasságtörést, a papnak el kell bocsátania feleségét. Ha mégis együtt élnek, a férfi nem tarthatja meg a rábízott szolgálatot.” (ÓKÍ 2:401–3)

8. Az első egyetemes, **nikai/niceai zsinat** 325-ben ült össze mintegy 300 résztvevővel (főként az arianizmus kérdéseit tárgyalva), és 20 kánont hagyott ránk. 1. kánon: „Ha valakit betegsége miatt az orvosok operáltak meg vagy a barbárok heréltek ki, maradjon meg a klérusban. Ha viszont valaki, bár egészséges volt, önmagát herélte ki, az ilyet, miután az ügyet a klérusban kivizsgálták, tegyék le, a jövőben pedig az ilyenek közül senkit ne léptessenek elő klerikussá...” 8. kánon: „Azokról, akik magukat katharoknak (tisztáknak) mondják, azt határozta a szent és nagy zsinat, hogy ha csoportosan megtérnek a katolikus [egyetemes] és apostoli egyházba (előljáróik), kapjanak kézzel, és maradjanak meg a klérusban. Mindenekelőtt azonban írásban ki kell jelenteniük, hogy alkalmazkodnak a katolikus és apostoli egyház előírásaihoz és követik azokat, vagyis közösséget vállalnak azokkal, akik *második házasságban élnek...*” (ÓKÍ 2:405, 408). A kiemelt kifejezés eredeti görög megfelelője a *digamoisz* (latinul *digamis*) (szó szerint: „kétszer házasodott” vagy „kettős házasságban élő”; itt újraházasodott özvegyekről van szó, ld. a 8. kánon magyarázatát Crouzelnél [HCÉP,

124–5. o.] és másutt*), ld.

earlychurchtexts.com/main/nicaea/canons_of_nicaea_01_local_morph.shtml.

* [documentacatholicaomnia.eu/03d/0325-](http://documentacatholicaomnia.eu/03d/0325-0787_Concilia_The_First_Seven_Ecumenical_Councils_%5BHistory_And_Canons%5D_EN.pdf)

[0787_Concilia_The_First_Seven_Ecumenical_Councils_%5BHistory_And_Canons%5D_EN.pdf](http://documentacatholicaomnia.eu/03d/0325-0787_Concilia_The_First_Seven_Ecumenical_Councils_%5BHistory_And_Canons%5D_EN.pdf)

9. A 330 körül tartott **antiochiai (antiókhiai) zsinat** 25 kánonja sem említi kifejezetten a házasság/válás kérdését (ÓKÍ 2:414–25). A továbbiakban csak azokat a zsinatokat említem, amelyek kánonjaikban tudomásom szerint szóltak a házassággal kapcsolatos témákról. Nem teszek említést azokról a zsinatokról, amelyek az eretnekekkel kötött házasság tilalmára vonatkozóan hagytak ránk kánoni előírásokat, és általában azokról sem, amelyek az önkéntes/kötelező nemi önmegtartóztatásban élőkről szólnak.

10. A feltehetően 340 körüli és Pontosz (Pontus) tartományt érintő **gangrai zsinat** 20 kánonja főként Euszthiosz szebasztéi örmény püspök követői ellen irányul, akik odáig mentek a „szentségben”, hogy el- és megvetették a házasságot és általában a családot – egyesek elhagyták férjüket, elhanyagolták gyermekeiket, szüleiket, mások nem akartak nős papok kezéből áldozni („eucharisztikus közösségben részesülni”, azaz protestáns kifejezéssel úrvacsorát venni). A zsinat kánonjai az ilyenek kiközösítését rendelik el (ÓKÍ 2:426–33).

11. Ezután a 374-es, Gallia több tartományát képviselő **valence-i zsinat** 4 kánonjának egyike tárgyalja ismét a házasságot. 1. kánon: „Azt döntöttük tehát, hogy ettől a zsinattól fogva, amely igencsak későn orvosolja az efféle szabálytalanságot, senkit se vehessenek fel klerikusnak azok közül, akik **kétszer nősültek** vagy olyan nőt vettek el, aki már egyszer férjnél volt...” (ÓKÍ 2:457).

12. A valamikor 380 előtt tartott **laodikeiai (laodiceai) zsinat** összesen 59, vitatott keletkezésű kánont hagyott ránk. 1. kánon: „Az egyházi szabály szerint úgy határozunk, hogy egy bizonyos idő után, melyet imában és böjtben töltenek, meg kell bocsátani azoknak, akik nem titokban, hanem szabályosan és törvényesen második házasságot kötöttek, és részesíteni kell őket az (eucharisztikus) közösségben.” (Ez a fentiek fényében nyilván özvegyek újraházasodására értendő; vö. pl. a valence-i 1. kánon szigorú rendelkezésével és a 3Móz 21,14-gyel, amely tiltotta a főpap özvegyasszonnyal kötött házasságát.) 11. kánon: „Az egyházban ne rendeljenek úgynevezett papnőket vagy előljárónőket.” (ÓKÍ 2:459–72)

13. Az **I. konstantinápolyi (2. egyetemes) zsinat** (381) ránk maradt 7 kánonja nem szól a házasságról (ÓKÍ 2:477–81).

14. A **II. carthagói (karthágói) zsinat** 390-ben 13 kánont hagyott ránk. A 2. kánon vége így szól: „Mindannyian elfogadjuk, hogy a püspök, a presbiter és a diakónus őrizze meg a szemérmét és **még feleségüktől is tartózkodjanak**, hogy mindaz, aki az oltárnál szolgál, mindenben megőrizze a tisztaságot.” (ÓKÍ 2:482–89)

15. Az **I. toledói zsinat** (400) 20/21 kánont örökített meg. 4. kánon: „Ha a szubdiakónus feleségének halála után mást vesz el, mozdítsák el a hivatalból, amire szentelték, és sorolják az ajtónállók vagy a felolvasók közé úgy, hogy az evangéliumot

és az Apostolt ne olvassa fel, nehogy úgy tűnjék, hogy aki az egyház szolgálatában állt, közhivatalokban ténykedik. Aki pedig harmadszor házasodott, amit sem mondani, sem hallani nem szabad, az két évig tartózkodjon (az áldozástól), azután pedig a vezeklés által kiengesztelődve a világiak közt járuljon szentáldozáshoz.” 7. kánon: „Ha bármely klerikus felesége valaki mással vétkezett, hogy a továbbiakban ne vétkezessen többet, jónak láttuk, hogy a férjének legyen hatalma arra, hogy – halálának okozása nélkül – házába bezárja, és – nem halálos – üdvös böjtre kényszerítse. A szegény klerikusok pedig, ha esetleg nincsenek szolgálók, segítsenek egymásnak [a feleség helyett a házi munkában]; a feleségükkel magukkal viszont, aki vétkezett, ne is étkezzenek együtt, hacsak esetleg vezeklést tartva Isten félelmére vissza nem tért.” 17. kánon: „Ha egy hívőnek felesége van és ágyast* (is) tart, ne járuljon szentáldozáshoz. Egyébként azt, akinek nincs felesége, és ágyast tart feleség gyanánt, ne tartsák távol a szentáldozástól, feltéve, hogy megelégszik azzal, hogy egy asszonnyal éljen együtt, akár feleség, akár ágyas legyen az illető, ahogyan kívánja. Ha pedig másként él, utasítsák el, amíg fel nem hagy vele és vezeklés révén vissza nem tér. *Concubina. A szó a római jogban igen nagy társadalmi különbséggel kötött és ezért kevésbé rangos, házassághoz hasonló kapcsolatra is utal. A kánon nem a házasságkötés formáját, hanem a monogámiát hangsúlyozza.” (ÓKÍ 2:512–25)

16. Az **5. században két egyetemes zsinatot tartottak**. Az efezusi zsinat (431) 9 kánonja és a khalkedoni/kalcedoni zsinat (451) kb. 30 kánonja nem foglalkozott a válással, és gyakorlatilag a házassággal sem. A következő két (5. és 6.) egyetemes zsinatot Konstantinápolyban tartották 553-ban és 680–81-ben, kánonok hátrahagyása nélkül. Ezt a 691–92-ben ugyanott összehívott zsinaton kívánták pótolni, ám ekkor csak a keleti püspökök jöttek össze (a kupolás teremről **trulloszi zsinatnak** nevezték el tanácskozásukat). A 71. kánonjuk tiltja az általános szokástól eltérő ruhák viselését (ezt egyesek a transzvesztizmusra [a másik nem ruhájának állandó viselése] való esetleges utalásként értelmezik, ld. en.wikipedia.org/wiki/Quinisext_Council); további kánonjaikról ld. alább is. A 2. kánonjuk felsorolta azokat a korábbi zsinatokat, amelyek rendelkezései (a kalcedoni zsinat 1. kánonja szerint is) érvényben maradtak: Nicea, Anküra, Neokaiszareia, Gangra, Antiókhia, Laodicea, Konstantinápoly, Efezus, Kalcedon stb.” (NPNF2 14:59). Még egy zsinat volt, melyet keleten és nyugaton is (a 7.) egyetemesnek tekintenek: a 2. niceai zsinat (787), melynek 22 kánonja nem szólt a válásról. (Ld. NPNF2 14:267kk.) DRJH (13–15. o.) a (hiper)szigorú történelmi nézet képviselőiként idézi további 8 zsinat kánonjait (416–1049), valamint a reformáció előtti olyan emberek írásait, mint pl. a Bibliát (eleinte) kevésbé ismerő Milánói Ambrus (kb. 340–397; „Feleségedhez vagy kötve; ne keress eloldozást, mert nem szabad másikat elvened, amíg a feleséged él” [kb. 397, *Ábrahám pátriárkáról*, 1.7.59], vö. HWJD, 77. o.), valamint Beda Venerabilis (Szent Béda, kb. 673–735) és Petrus Lombardus (Lombardiai Péter, kb. 1096–1164), a *Liber sententiarum* (4 kötetes összefoglaló teológiai mű) szerzője. Gordon J. Wenham a válás utáni újraházasodást minden esetben elutasító történelmi nézet képviselői közé sorolja többek között a korai Iréneuszt is,* valamint számos „keleti”, görögül író/beszélő (Baszileiosz, Nazianzoszi

Gregely, Apollinarisz, Mopszvesztiai Theodórosz, Aranyszájú János) és nyugati, latinul író (Tertullianus, Ambrus, Ince, Pelagius, Jeromos, Ágoston) későbbi egyházatyát (3VÚH, 22–3. o.).

* HWJD, 31. o., 34. j(n)., ld. a fenti A.2.4. bekezdést.

2. Keleti fejlemények

A **keleti egyházban** idővel egyre nagyobb befolyásra tettek szert a császárok, akik az egyházfőségre is igényt tartottak („cezaropapizmus”). Szalamiszi **Epiphanosz** püspök (kb. 315–403), Ágoston kortársa (ld. alább) szerint Isten Igéje és az egyház nem zárja ki az elvált és újraházasodott embereket, hanem irgalmasan bánik velük (DRJH, 11. o., 38. j.). Keleten a válással kapcsolatos gyakorlat (legkésőbb) a 6. századtól eltért a nyugati gyakorlattól: keleten engedékenyebben kezelték a válást és utána az újraházasodást (amit nyugaton tiltottak, bevezetve helyette a házasságok érvénytelenítését), viszont tiltották a házastárs halála utáni újraházasodást (amit nyugaton engedélyeztek) (JCDR, 73. o.; a szerző az engedékeny nézete miatti elfogultságában tévesen hivatkozik számos egyházatyára). Keleten az egyházi vezetők nősülése máig engedélyezett (a felszentelésük előtt).

i. Baszileiosz (kb. 330–378)

1. Első ránézésre azt hihetnénk, hogy a 4. századi **egyházatyák** között erre a keleti engedékeny nézetre láthatunk példát a kappadókiai atyák közé tartozó **Baszileiosz** (Nagy Vazul), Kaiszareia (Caesarea/Cézarea) püspöke (legalábbis a neki tulajdonított három „kánoni levél”) esetében, aki a Wikipédia-oldalai szerint* kegyes keresztény szülők gyermeke és vértanúk unokája volt. Tanulmányai után retorikát oktatott, majd Eusztathiosz szebasztíai aszkéta püspökkel találkozáskor zarándokútra ment. Ebben az időben „megpillantotta az evangélium igazságának csodálatos fényességét, és felismerte, hogy a világ fejedelmeinek... bölcsessége hasznavehetetlen”. 355 körül kolostort alapított, amelyből a róla elnevezett szerzetesrend eredt. A 360-as konstantinápolyi zsinaton még (fél)ariánusként vett részt, majd pár év múlva eltávolodott az arianizmustól. Hamarosan régi és életre szóló barátjával, Nazianzi Gergellyel (majd Alexandriai Atanázsal [Athanasziosszal]) együtt nyilvános vitákban sikeresen küzdött az arianizmus ellen. Euszebiosz püspök (nem azonos az egyháztörténet ugyanott püspök szerzőjével [kb. 260–340]) 365-ben presbiterré tette, de irigyelte gyorsan növekvő hírnevét és befolyását, s hagyta visszatérni magányába. Gergely azonban rábeszélte a visszatérésre Baszileioszt, aki 370-ben püspök, sőt később metropolita lett. Órigenész csodálója volt.

* Ld. en.wikipedia.org/wiki/Basil_of_Caesarea és hu.wikipedia.org/wiki/Nagy_Szent_Vazul.

2. Baszileiosz a remetei időszakában **80 erkölcsi „szabályt”** írt laikusoknak (*Moralia*). Az egyes szabályokban indoklásként a Szentírás (főként az Újszövetség) megfelelő verseinek szövegét idézte (alább csak a hivatkozásokat adom meg

zárójelben; ld. FC 9:189). A 73. „szabály” így kezdődik: „A férj ne különüljön el a feleségétől, sem a feleség a férjétől, kivéve ha egyiküket házasságtörésen érik vagy akadályozza a másikat *Isten odaadó szolgálatában.*” (Mt 5,31k; Lk 14,26; Mt 19,9; 1Kor 7,10k) Az utóbbi, általam kiemelt kifejezés Crouzel szerint a szerzetessé válást jelenti, erre utal az idézett Lk 14,26: „*Ha valaki hozzám jön, de nem gyűlöli meg apját, anyját, feleségét, gyermekeit, testvéreit, sőt még a saját lelkét is, nem lehet az én tanítványom.*” Ez új fejlemény, amely ellentétes az 1Kor 7,5-tel (ami csak ideiglenesen, közös megegyezéssel engedi meg a házassélettől való tartózkodást); a házastársak vallási okokból történő elkülönülését (melyet pl. régebben Markion és újabban az imént említett Eusztathiosz szorgalmaztak) annak idején ellenezte alexandriai Kelemen, Tertullianus és Origenész (Baszileiosz mestere), és amint láttuk, Baszileiosz idejében (340 körül) elítélte a gangrai zsinat is. A 73. szabály így folytatódik: „A férj nem bocsáthatja [küldheti] el feleségét, másik feleséget véve, és a férjétől elbocsátott asszony sem mehet feleségül máshoz.” (Mt 19,9) Jelentős, hogy e szabályban Baszileiosz nem említi a paráznaság kivételét, melyet az általa indoklásként idézett Mt 19,9 tartalmaz. Crouzel ezért egyértelműnek látja, hogy Baszileiosz itt minden esetben elutasítja a válás utáni újraházasodást. Baszileiosz hasonlóan, bár kevésbé határozottan fogalmaz a teremtés hat napjáról szóló 7. prédikációjában, melyből Crouzel idéz (HCÉP, 133–7).

3. Baszileiosztól három ún. „**kánoni levél**” maradt ránk. A római katolikus Erdő Péter bíboros írja a püspökök 400 előtti, utólagosan jogforrásként kezelt leveleiről: „A legfontosabb kánoni levelek Nagy (Szent) Baszileiosz művei. Rájuk már Iustinianus császár [uralk.: 527–565] is úgy hivatkozik, mint az egyházi jog elismert forrására” (ÓKÍ 2:115). Mindhárom kánoni levél címzettje Amphilokhiosz, Ikónium (Ikónion) püspöke (ÓÍ 6:257–288, ford. Erdő Péter). A 2. és 3. levél összesen 68(!) kánonja 550 körül jelenik meg először kánonjogi gyűjteményekben, mindhárom levél (egyebekkel kibővített) 93 kánonja pedig 629 körül (ÓÍ 6:47–48). A három levélben a kánonok elhelyezkedése a következő (zárójelben a levél „eredeti” sorszám): 1. (188/clxxxviii): 1–16. kánon; 2. (199/cxcix): 17–50. kánon; 3. (217/ccxvii): 51–85. kánon. A levelek bőven tartalmazznak a témánkba vágó anyagot, így csak vázlatos áttekintésükre vállalkozom. A három levél angol szövegének forrása: NPNF2 8:223kk, 236kk, 255kk (84 kánon). A leveleket némi további anyaggal együtt a 692-es trullloszi zsinat erősen rövidített formában fölvette a (keleti) kánonba, ld. NPNF2 14:605–10 (93 kánon).

4. A kánonok – melyek „egy olyan korból [valók], amikor már fellazulóban van a régi egyházat jellemző szigorú vezeklési rend” (ÓÍ 6:49) – különböző bűnök esetében megadják a **vezeklésben, azaz kiközösítésben eltöltendő időt** (néha szakaszokra bontva, pl. paráznaság esetén 1 év vezeklés a sírok közt a templomajtóban, 1 év az előcsarnokban a hallgatók közt, akik csak a katekumenek liturgiáján vehettek részt, 1 év a bűnbánók/térdelők közt, végül 1 év a hívek közt, kizárva az áldozásból/úrvacsorából; ld. 22. kánon és ÓKÍ 2:116; vö. 58–59. kánon, HWJD, 42. o. és Jn 8,11), s a vezeklés idejére a vétkeseket „átadták a sátánnak” (7. kánon), mivel azok nem vehettek részt az eucharisztikus (úrvacsorai) közösségben (vö. 1Kor 5,11 és

6. f.). **Egyházi tisztségek betöltői** (klerikusok) **esetében a büntetés általában csak lefokozás.** Például a paráználkodó (vagy a „halált hozó bűnt” elkövető, ld. 32. kánon) diakónust (diakónust) végleg eltiltják a szolgálatától (3. kánon, vö. 69–70. k.). Az indoklás: „A régiek ebben, úgy hiszem, a következő törvényhez igazodtak: »Ne büntesd kétszer ugyanazt a hibát« (Náh 1,9).” Nem ismerek olyan angol vagy magyar fordítást, amely ehhez hasonlóan adná vissza ezt az ígeverset, amely pl. a katolikus SZIT-fordításban így hangzik: „Mit terveztek ti az ÚR ellen? Ha ő véget vet valaminek, nem lesz szükség még egy csapásra!” Ezzel szemben Pál apostol relevánsabb útmutatása a vezetők esetében az egyszerű hívőkénél súlyosabb fegyelmezést sejtet (ami észszerű is, hiszen a vezető sokak példaképe [kellene, hogy legyen]): „Presbiter ellen vádat ne fogadj el, csak »két vagy három tanú szavára«. Akik vétkeznek, azokat mindenki előtt fedd meg, hogy a többiekben is félelem támadjon” (1Tim 5,19-20). Pál így is járt el Péterrel szemben (Gal 2,11-14). Láttuk, hogy az elvirai zsinat 18. kánonja halálíg tartó kiközösítést rendelt el, a 319-es neokaiszareiai zsinat 1. kánonja pedig a lefokozás mellett vezeklést is előírt. A bibliai egyházfegyelemről bővebben ld. HRBGY, 2. függelék.

5. **Vezeklési idők** (buzgó bűnbánat esetén a pap csökkentheti őket [74. k.]; meg nem vallott bűnrészesség ugyanannyi vezekléssel jár [71. k.; vö. 1Tim 5,22]; zárójelben a kánon sorszáma ÓÍ 6 alapján):

vezeklés a halálos ágyig; Krisztus megtagadása (73);

30 év (tudatlanságból vétkezők esetén; egyébként vsz. „életfogytiglan”; vö. „trullloszi” 7. kánon és korábbi zsinati kánonok): „férfiakkal vagy állatokkal vétkezés” (fajtalanság; vö. 62–63. k.), gyilkosság, méregkeverés, varázslás (vö. 65. k.), bálványimádás, **házasságtörés** (7. k.; az utóbbi bűn és a hasonló alábbiak elkövetői az 58. k. szerint csak 15 évet kapnak, vö. 77. k.*), ismeretlen helyen tartózkodó férj feleségének együttélése mással (31, 36), utazás közben szült gyermekről való gondoskodás vétkes elmulasztása (33, vö. 52), együttélés házasságtörő férfival (akinek nincs felesége, 39; vö. 9, 21), testvérek vérfertőzése (67), közeli rokonok házassága (68), mostohaanyával vétkezés (79);

* Crouzel szerint a különbség oka az lehet, hogy a férjes asszonnyal paráználkodó férjet súlyosabban büntették, mint azt, aki hajadonnal paráználkodott (HCÉP, 142. o.).

11 év: féltestvérek vérfertőzése (a kapcsolatuk fennállása alatt a templomba sem léphetnek be, 75), após egyesülése menyével (76);

10 év: saját bármilyen állapotú magzatát elhajtó nő (2), hamis eskü (64), sírrablás (66);

7 év: diakonissza paráznasága pogány férfival (44), paráznaság (59), feleség elhagyása és másik nő feleségül vétele (77), két nővér feleségül vétele eltérő időpontokban (78), többnejűség (80);

6 év: jósoldatás, varázsszerek kipróbálása meghívott emberek által (83);

5 év: 3-szor házasság („poligámia”?, 4; vö. 12, 50, 80);

4 év: paráznaság (22, az 59. k. szerint 7 év), nőtlenségi fogadalom (cölibátus) megszegése (19; a [„trulloszi”] 60. k. szerint 30 év), ura akarata ellenére házasságot kötő szolgáló (40, 42);

3 év: apja akarata ellenére férjhez menő, majd szüleivel kibékülő lány (38);

1 év: szüzességi fogadalom megszegése (a [„trulloszi”] 60. k. szerint 30 év), 2-szer házasság (bigámia?, 18);

a bűn abbahagyásáig: aki testvérének feleségét veszi el (sógorházasság, 23, vö. 75).

6. Mint látható, ezek a kánonok nemegyszer kettős erkölcsről tanúskodnak (ráadásul nem kevés adminisztrációs terhet rónak az egyházi vezetőkre!), különösen az alábbi két esetben (9. és 21. kánon, melyeket teljes terjedelmükben idézek [ld. ÓI 6:264–5, 271], és a többi kánon idézése után magyarázok).

7. 9. kánon: „Az Úr kijelentése, amely szerint tilos felbontani a házasságot **házasságtörés esetét kivéve** (vö. Mt 5,32 [»paráznaság esetét kivéve!]), egyaránt vonatkozik férfiakra és nőkre. Mégis a szokás nem így tartja. Az asszonyokra nézve pontos részletezést találunk: az Apostol azt mondja: »Aki utcanővel [parázna nővel] hál, egy test vele« (1Kor 6,16); Jeremiás pedig: »Ha egy asszony elmegy egy más férfival, nem fog visszatérni férjéhez, hanem maradjon meg a szennyben« (Jer 3,1); továbbá: »Aki megtartja a házasságtörő asszonyt, az ostoba és istentelen« (Péld 18,22 [LXX*]). A szokás azonban azt írja elő, hogy a házasságtörő és kicsapongó férjet az asszony mégis tartsa meg. Ezért nem tudom, hogy az asszonyt, aki egy elbocsátott férfival él együtt, házasságtörőnek szabad-e nevezni. Itt ugyanis a szemrehányás azt az asszonyt illeti, aki elvált férjétől, bármilyen okból bontotta is fel a házasságot. Ha verték, de nem tűrte el az ütéseket, mégis inkább ezt kellett volna türelmesen elviselnie, mintsem hogy férjétől elváljon. Ha anyagi veszteséget szenvedett, az sem helytálló mentség számára. Ha pedig azért vált el, mert a férje paráznaságban élt, akkor sem ismerünk az egyházi gyakorlatban ilyen szokást. Inkább arra kötelek az asszony, hogy még akkor se váljon el a férjétől, ha az hűtlen, hanem maradjon vele, mert nem lehet tudni, mi lesz az eredménye. Hiszen: »Honnan tudod, te asszony, nem mented-e meg férjedet?« (1Kor 7,16). **Az tehát, aki férjét elhagyja és más férfihoz megy, házasságtörő, az elhagyott férj viszont elnézést érdemel, s így azt, aki ilyen férfival él együtt, nem sújtja ítélet. Ha viszont a férfi válik el feleségétől, és más asszonyt vesz el, akkor nemcsak ő maga házasságtörő,** mivel házasságtörésre viszi feleségét is, hanem házasságtörő az a nő is, aki együtt él vele, mivel más férjét csábította el.”

* A Septuagintában (és a Vulgatában, ld. Jeromosnál alább) ez a vers jóval hosszabb (vö. Káldi-Nv): „Aki jó feleséget talált, kincset talált, és elnyerte az ÚR jóakarátát. Aki elbocsátja jó feleségét, a boldogságot bocsátja el, és aki megtartja a házasságtörő asszonyt, az ostoba és istentelen”; az első mondat „jó” szava a héberben nem szerepel, ld. LC; vö. Péld 19,14.

8. 21. kánon: „Ha egy nős ember nem elégszik meg a házassággal, hanem paráznaság bűnébe esik, akkor paráznának tekintjük és a szokásosnál hosszabbra szabjuk bünbánati idejét. Mégis, nincs olyan kánonunk, amelynek alapján az illető

házasságtöréssel volna vádolható, ha bűnét nem férjes asszonnyal követte el. Írva van ugyanis: a házasságtörő asszony »nem fog visszatérni férjéhez, hanem meg fog maradni a szennyben« (Jer 3,1). Továbbá: »Aki megtartja a házasságtörő asszonyt, az ostoba és istentelen« (Péld 18,22 [LXX*]). Azt a férfit viszont, aki paráznaságot követett el, nem zárják el a feleségével való együttéléstől. Tehát az asszonynak újra el kell fogadnia férjét, ha visszatér a parázna viszonyból, a férjnek azonban el kell üznie házából a beszennyezett asszonyt. Ennek okát nem könnyű megérteni, de ez az uralkodó szokás.”

9. 26. k.: „A parázna viszony nem házasság, nem is kezdete a házasságnak. Ezért a legjobb lenne, hacsak lehet, elválasztani azokat, akik parázna viszonyban élnek együtt. Ha azonban mindenképpen együtt kívánnak élni, akkor, bár le kell tölteniük a paráznaságra kiszabott bünbánati időt, de együtt maradhatnak, hogy a nagyobb rosszat elkerüljék.”

10. 34. k.: „Azokról a házasságtörő asszonyokról, akik lelkiismereti okból megvallják bűnüket, vagy akiről egyébként tudták meg ezt, atyáink azt rendelték, hogy ne hozzák nyilvánosságra tettüket, nehogy a megsegyenítéssel életveszélynek tegyék ki őket. Azt ellenben megkívánták, hogy a hívek közt álljanak, de a közösségben ne részesüljenek, amíg bünbánati idejük le nem telik.”

11. 35. k.: „Ha egy férfit elhagyott a felesége, ki kell vizsgálni az elhagyás okát. Ha az derül ki, hogy ok nélkül ment el tőle, akkor a férfi bocsánatot érdemel, a nő azonban büntetést. A férj számára ez a bocsánat azt jelenti, hogy részesülhet a közösségben.”

12. 37. k.: „Az a férfi, aki elvált valaki másnak a feleségétől, majd elvett egy másik nőt, házasságtöréssel vétkezett az első kapcsolatban, de büntelen a másodikban.”

13. 39. k.: „Aki házasságtörő férfival él együtt, maga is házasságtörő az együttélés egész ideje alatt.”

14. 46. k.: „Az a nő, aki tudtán kívül megy olyanhoz, akit előzőleg elhagyott a felesége, de akit aztán, mikor az első feleség visszatér, férje elbocsát, paráználkodott ugyan, de nem szándékosan. Nem szabad neki megtiltani a házasságot, bár jobb lenne, ha úgy maradna.” (Vö. 1Kor 7,40.)

15. 48. k.: „**Az az asszony, akit férje elhagyott, szerintem, maradjon meg úgy.** Az Úr ugyanis azt mondja: »Aki elbocsátja feleségét – hacsak nem paráznasága miatt – okot ad neki a házasságtörésre« (Mt 5,32). Azzal, hogy az ilyen nőt házasságtörőnek nevezi, kizárja a más férfival való életközösséget. Mert hogyan lehetne bűnös a férfi, mint aki házasságtörésben vétkes, a nő viszont büntelen, mikor az Úr egy másik férfival való viszonyáért mégis házasságtörőnek nevezi?”

16. 69. k.: „Ha egy lektor [felolvasó] menyasszonyával a házasság előtt testi kapcsolatra lép, függesszék fel egy évre, aztán engedjék újra felolvasni, de ne léptessék elő. Ha pedig eljegyzés nélkül, titokban lépett vele életközösségre, veszítse el tisztségét. Ugyanez vonatkozik a szubdiákonusra is.”

17. 70. k.: „Azt a diákonust, aki beszennyezte ajkát [*], de azt vallja, hogy ennél tovább nem ment a bűnben, távolítsák el az oltár szolgálatából, de engedjék meg, hogy a szent adományokban a diákonusokkal együtt részesüljön. Ugyanez érvényes a papra

is. Ha azonban kiderül, hogy tovább ment ennél, tegyék le, akármilyen fokozata volt is.” *Theodórosz Balszamón 12. sz-i kánonjogász a 4. neokaiszareiai kánonnal kapcsolatban a bűn négy fokozatát fejtegetve (első felindulás, küzdelem, elhatározás, cselekvés) így magyarázta a 70. kánon e gondolatébresztő kifejezését: „aki egy nő csókjához (vagy megcsókolásához?) közelített” (NPNF2 14:81; vö. 75. k.: „Aki egy apától vagy egy anyától való nővérevel szennyezte be magát...”).

18. 77. k.: „Aki a törvényesen feleségül vett asszonyt elhagyja, és másikat vesz el, az Úr szava szerint (vö. Mt 19,9) házasságtörés bűnébe esik. Atyáink azonban azt rendelték, hogy az ilyen egy évig a sírok közt, kettőig a hallgatók közt, háromig a térdelők közt tartson bünbánatot, a hetedik évben álljon együtt a hívőkkel, s aztán, ha könnyek közt bünbánatot tartott, bocsássák az áldozatban való részvételre.”

19. Crouzel részletesen tárgyalja e kánonokat, és arra a következtetésre jut, hogy a legproblémásabb **9. kánon sem ad engedélyt a válás utáni újrَاهázasodásra (sőt mindkét nem esetében kimondottan tiltja azt, ld. 9. és 48. k.)**, mert nem tekinti házasságnak az elhagyott férj másik nővel való együttélését (ld. a 46. kánon), hanem csupán a gyakorlatban bánik engedékenyebben az ilyen férfival, elvben megtartva a válás utáni újrَاهázasodás teljes tiltását, összhangban Baszileiosz erkölcsi szabályaival (*Moralia*), valamint a korábbi egyházatyák és a Biblia tanításával. Ugyanakkor tény, hogy Baszileiosz az utóbbi(ak)tól eltérően (viszont a korabeli társadalom szokásaihoz hasonlóan) kettős mércét alkalmaz: a férj saját felesége elleni hűtlenségét nem tekinti házasságtörésnek (21. k., vö. 7., 58. és 48. k.). Crouzel szerint ez talán helyi (kappadókiai) sajátosságoknak köszönhető (HCÉP, 37. o.). Megjegyzem, hogy Baszileiosz mindhárom kánoni levelét püspökként írta, de leveleinek csak 10. századi (vagy inkább későbbi) kéziratmásolatai maradtak fenn.* Ezért előfordulhat, hogy e kánonok (különösen a 9. és 21.) a jelen formájukban nem tőle származnak.

* Andrew Radde-Gallwitz: „The Letter Collection of Basil of Caesarea”, in *Late Antique Letter Collections* (Késő ókori levélgyűjtemények), szerk. C. Sogno, B. K. Storin, E. J. Watt (Cambridge University Press, 2017), 4. f. eleje, 69–70. o., 10. jn.

20. Összegezve: **Baszileiosz (vagy a nevét használó későbbi szerző) nem tagadja kimondottan a válás utáni újrَاهázasodás tilalmát (sőt kifejezetten megerősíti azt, 9. és 48. k.), de megengedi a házastársak elkülönülését, ha egyikük akadályozza a másikat Isten odaadó szolgálatában, és nem tekinti házasságtörésnek a férj paráznaságát (bár azt súlyos vétékként bünteti, 21. k.) vagy az elhagyott férj új nővel való együttélését (bár azt nem nevezi házasságnak), ha az nem házas nővel követi el egyiket vagy másikat (9. k.).**

ii. A két kappadókiai Gergely

Crouzel Baszileiosz után tárgyalja a két másik kappadókiai atyát: Baszileiosz barátját, Nazianzi/Nazianzoszi Gergelyt (kb. 330–390) és Baszileiosz öccsét, **Nisszai Gergelyt** (kb. 335–94), aki nem írt kifejezetten a témánkról. **Nazianzi Gergely**, aki Konstantinápoly püspöke is volt (379–81), a Mt 19,1-12-t magyarázó *37. beszéde*ben

(ÓÍ 17:211–230 és NPNF2 7:338–44), a 6–7. bekezdésben elutasítja a férj és a feleség paráznaságával kapcsolatos kettős mércét (melyet Baszileiosznál láttunk az imént), és ilyen értelemben a nemek egyenlősége mellett száll síkra. A 8. bekezdésben pedig elutasítja a második házasságot (Crouzel szerint ez az özvegyekre vonatkozik, HCÉP, 155. o.), a **parázna feleség elbocsátását** viszont krisztusi engedménynek tartja, és nem teszi kötelezővé a férj számára. Ugyanakkor Gergely a 144. (Olümpiosznak írt) és 145. (Vériennek írt) levelében elutasította egy Vérien nevű apa kérését, aki a lányát el akarta választani a férjétől, és ebben kérte Gergely segítségét. Crouzel szerint Gergely itt általánosságban elutasította az újrَاهázasodást (HCÉP, 156–7. o.).

iii. Aranyszájú János (kb. 345–407)

1. **Aranyszájú János** konstantinápolyi pátriárka (aki szintén Baszileiosz barátja volt) helyenként talán kissé homályosan fogalmaz, de pl. a Mt 5,32k-ről prédikálva kijelenti: „Ne mondd ugyanis nekem: »a másik kidobta őt«; nem, mert kidobva is annak felesége marad, aki őt elűzte” (*Homilies on Matthew*, NPNF1 10:116). Crouzel részletesen tárgyalja *A szüzességről* írt értekezésének (382) és egyéb írásainak idevágó részeit (HCÉP, 177–204., 215–7. o.),

2. Crouzel **sok más, kevésbé ismert egyházatyát** is tárgyal ebből az időszakból.

3. Nyugati egyházatyák

i. Ambrosiaster (4. sz. vége)

1. Egyesek megemlítik még **Ambrosiastert**, a 4. század végén (366–384) ezen az álnéven író latin szerzőt, aki mindenekelőtt Pál leveleihez fűzött magyarázatot. Írásai alapján Ágoston környezetében élhetett, de közelebbit nemigen lehet tudni róla. (Korábban tévesen azonosították őt Ambrussal, Milánó püspökével, de Erasmus ezt joggal kétségbe vonta.) Részben talán emiatt sem szokták általában az egyházatyák közé sorolni, amiben Wenham szerint bizonyára az is közrejátszik, hogy „a házasság és a válás terén vallott nézetei a római törvény erőteljes hatásáról árulkodnak. A férj által elkövetett házasságtörést például kevésbé elítélendőnek tekinti, mint a feleség hűtlenségét... Nem csoda hát, hogy Ambrosiastert mellőzték a későbbi, V. századi latin szerzők” (3VÚH, 23–24. o.) – és az sem, hogy műveiből tudtommal alig fordítottak valamit angolra (magyarra pedig szinte semmit). Ambrosiaster (375) volt az 1–5. században az egyetlen (engedékeny) kivétel, aki (az 1Kor 7,10-11.15-öt magyarázva) megengedte az újrَاهázasodást a hűtlenül elhagyott hívőnek és a megcsalt férjnek – de a megcsalt feleségnek nem (ezáltal homlokegyenest szembehelyezkedve a kereszténység lelkületével és tanításával, ld. HWJD, 38. o.). Crouzel részletesen tárgyalja őt (HCÉP, 267–74. o.).

2. A vizsgált korszakból a továbbiakban Jeromost, Ágostont és Aquinói Tamást emelem ki.

ii. Jeromos (kb. 347–420)

1. A futólag már említett **Jeromos** (Eusebius Hieronymus presbiter; Csáktornya közelében született) szintén a keresztény egyház nagyjai közé tartozik fordítói és írói munkássága miatt. A rendkívüli klasszikus műveltségre szert tett csapodár ifjú egy álom hatására megtért, és 366-ban megkeresztelkedett. Remeteként élt, bő tíz év múlva pappá szentelték, sokfelé megfordult, Nazianzi Gergelynél is tanult. Az eredeti görög Írások megszületésétől kezdve megjelenő korábbi latin fordításokat (Vetus Latina) javítva elkészítette a Biblia újabb latin fordítását (Vulgata). Számos írásában utal a válásra és újraházasodásra. Crouzel részletesen tárgyalja ezeket (HCÉP, 284–97. o.).

2. Amandus burdigalai (bordeaux-i) presbiterhez 394-ben írt levelében (55. levél) egy kérdésre válaszol: „4 (3). Szükszavú leveledhez és kis kommentárodhoz kapcsolva a következő mondatokat tartalmazó apró feljegyzésre bukkantam: »*Meg kell kérdezni tőle*« – vagyis tőlem –, »*vajon egy olyan asszony, aki elhagyta házasságtörő, szodomita férjét, s erőszakkal egy másikhoz kényszerült, részt vehet-e bűnbánat nélkül az egyház szertartásain, ha még él korábbi férje.*«” Jeromos a Róm 7,1-3; 1Kor 7,39-et idézve feleli: „Az apostol tehát megnyirbálva az összes kiskaput, igen világosan meghatározza, hogy házasságot tör az az asszony, aki férje életében máshoz megy nőül. [...] [L]egyben bár házasságtörő, szodomita, mindenféle-fajta gyalázzal teljesen bemocskolt, akit felesége éppen e gázságai miatt hagyott ott, mégis férjének számít, s az asszony nem mehet férjhez máshoz. Ezt nem saját tekintélye folytán rendeli el az apostol, hanem az őbenne szóló Krisztus révén magának Krisztusnak a szavai ezek, aki ezt mondja az evangéliumban: *Mindaz, aki elbocsátja feleségét, kivéve a paráználkodás esetét, okot ad neki a házasságtörésre, aki pedig elbocsátott nőt vesz el, házasságot tör* [Mt 5,32]. Figyeld meg jól a szavait: *aki pedig elbocsátott nőt vesz el, házasságot tör*, akár ő bocsátotta el férjét, akár férje bocsátotta el őt, házasságot tör, aki egy ilyen asszonyt vesz el. [...] 5 (4). Nem tudtam eléggé megérteni azt, hogy vajon mit takar ez: »*erőszakkal kényszerítették másik férfihez*«. [...] Ez a nővér tehát, aki – állítása szerint – erőszak folytán lett egy másik felesége, ha Krisztus testét óhajtja magához venni, s nem akarja, hogy házasságtörőnek tartsák, **tartson bűnbánatot úgy, hogy második férjével – akit nem férjnek, hanem házasságtörőnek hívnak – a bűnbánat idejétől fogva nem érintkezik.** [...] Újdonságot mondanék? Nemhogy nem újat, de ősrégit, amit az Ószövetség tekintélye is megerősít. **Ha valaki elhagyta második férjét, szándéka ellenére sem térhet vissza a korábbihoz...**” (5Móz 24,1-4). (Szent Jeromos: *Levelek*, I. [Szenzár, 2005], 232–3. o., ford. Takács László.; vö. NPNF2 6:110–11.)

3. Jeromos tehát **szigorít a bibliai tanításon**: a rosszul értelmezett ószövetségi törvény alapján úgy véli, hogy egy („akarata ellenére”) **második házasságában élő nőnek be kell szüntetnie a nemi érintkezést második férjével** (sem az Ó-, sem az Újszövetség nem mond ilyet!), **s nem térhet vissza az elsőhöz.*** Vajon hasonló helyzetű férfinak is ugyanezt mondta volna? Ismerőse, egy Fabiola nevű asszony halála alkalmából levelet írt Oceanusnak (77. levél), melyben engedékenyebben ítéli meg az

55. levélbeli asszonyhoz hasonló helyzetű Fabiola bűnét, ám továbbra is bűnnek tartva azt (HCÉP, 291–4. o.).

* Alexandriai Kürillosz/Cirill (?–444) alexandriai pátriárka (412–44) is hasonlót írhatott. (HCÉP, 230–35. o.)

4. Jeromos az **özvegyek megházasodását** nem tartotta jó ötletnek (54. és 123. levél), de megengedte (akár a harmadik házasságot is, vö. 49. levél). *Jovinianus ellen* című írásában pedig kijelenti: „Más feleségét szeretni gyalázat – de a sajátunkat is, ha túl hevesen tesszük. A bölcs ember higgadt megfontoltsággal szereti feleségét, nem pedig forró szenvedéllyel. A férfit ne szertelen érzéki vágyak uralják, ne is ugorjon ágyba körültekintés nélkül. Mi sem visszataszítóbb, mint úgy szeretni feleségünket, mintha a szeretőnk volna” (1. könyv, 49. bek. közepe, ld. LMCW, 82. o. és NPNF2 6:386). Itt már bőven megtalálhatók annak a **szexualitással szembeni merev, gyanakvó szigor**nak az **előjelei**, amely az elődök jó részétől sem volt teljesen idegen (ld. pl. Ignatiosz [és Musonius Rufus sztoikus filozófus] utalásait, Tertullianus túlzott szigorát, a vezeklési időket Baszileiosznál stb.). A nemiség hatalmas erejének fényében emberileg érthető ez a védekezés, melyet olyan igék félreértése is megerősíthetett, mint a Mt 18,8k; 19,12; 1Thess 4,4k; Zsid 13,4. Ráadásul az emberi természet hajlamos sok mindenből erényt kovácsolni – pl. a rossz vagy legalábbis kevés érzelmi kötődéssel járó házasságokból, melyek a korabeli szokások* és az általános újraházasodási tilalom miatt is alighanem elég gyakoriak lehettek. Ez a túlzásba vitt szigor Jeromos híres és kiváló kortársa, **Ágoston révén kapott hihetetlen erőre, megdöbbenő következményeket vonva maga után.**

* Ld. Madarassy-Molnár Máté: „A nemi erkölcs és büntetőjogi megítélése az ókorban” (*Iustum Aequum Salutare* IV. 2008/1, 123–36. o.), ias.jak.ppke.hu/20081sz/12.pdf.

iii. Ágoston (354–430)

1. **Ágoston** (Augustinus) Észak-Afrikában született egy numídiai kisvárosban, ahol a Római Birodalom hivatalos latin nyelve mellett a punt beszélték. Apja, a fia szemében távoli idegennek tűnő Patricius vékony pénzü községi előljáró volt, aki feleségét megcsalta, s csak a halálos ágyán keresztelkedett meg az asszony közbenjárására, amikor az 40 éves volt, Ágoston pedig 17. Ágoston így jellemzi apját: „Igen jószándékú ember volt, de hirtelen haragú” (*Isten városáról* [Dunántúl Ny., 1942, ford. Földváry Antal], „Augustinus élete”). A fiú életének központi szereplője anyja, Mónika (Monica), a mélyen hívő keresztény asszony volt, aki ügyesen le tudta csendesíteni férje haragját. Ágoston elég vásott gyermek volt; hazudott, lopott, tanítójától gyakran kapott botozást, ezért meggyűlölte a görög nyelvet, amit éles esze és kiváló memóriája ellenére soha nem is sajátított el alaposan – ellentétben a latin nyelvvel és irodalommal, retorikával, filozófiával stb. A kamasz fiú már 17 éves kora előtt kicsapongó életet élt. A futó érzéki kalandok után összekerült egy karthágói lánnyal, akihez azután hű maradt, és akitől 18 éves korában (372) megszületett a fia,

Adeodatus. Ágoston a Bibliát nem találta olyan ékesszólónak, mint Cicero műveit, melyek hatására a filozófia felé fordult, s 11 évre a manicheizmus útjára tért (ld. alább). Mónika kitartóan imádkozott fiáért, de annak tévelygése miatt ekkor elűzte őt hazuról. Ágoston egy barátjánál lakott, retorikát tanított, és csillagiósokkal is kapcsolatba került. Legjobb barátjának halála mélyen megrázta. Rómába, majd Milánóba ment, ahol a kiváló szónoki képességű Ambrosius, azaz Ambrus püspök atyai szeretetét élvezhette. Anyja kívánságára 385-ben elbocsátotta „ágyasát”, aki egyedüllet fogadva tért vissza Afrikába, Ágostonnál hagyva fiukat. Az elválás mindkettőjük szívében örök sebet ejtett. Anyja tisztos feleséget akart fiának, ezért kerestek neki egy lányt, aki azonban még csak 10 éves volt, így legalább 2 évet várniuk kellett (12 év volt a férjhezmenetel alsó korhatára). Ágoston közben nem tudott meglenni ágyas nélkül, így másikat szerzett. A tisztaság és az érzékiség ellentétes vágyai között őrlődött, miközben neoplatonikus eszmékkel ismerkedett meg. 386 augusztusában hallotta a hangot: *Vedd, olvasd* – mire a Bibliát kezébe véve a Róm 13,13k-ra esett a szeme: „*Tisztességesen járjunk, amint illik nappal, nem dorbézolásokban és részegeskedésekben, nem paráználkodásokban és kicsapongásokban, nem viszálykodásban és irigységben, hanem öltözzétek fel az Úr Jézus Krisztust, és a testet ne tápláljátok a kívánságokra*” (új Károli). Ekkor eldőlt szívében a harc; megtért, szakított 11 éves menyasszonyával és ágyasával, s 387. húsvétján megkeresztelkedett tehetséges fiával együtt, aki a következő évben meghalt, akárcsak Mónika. Ágoston lemondott milánói rétori tisztségéről (amely tüdejét is túlterhelte), szétosztotta örökölt vagyonát a szegények közt, s csak a házukat tartotta meg, melyet egyfajta kolostorra alakított. 391-ben az algériai Hippo Regiusba menve pappá szentelték, ő pedig ott is kolostort alapított, és folytatta írói munkásságát és vitáját a manicheusokkal (egyiküket nyílt vitában győzve le). 396-ban segédpüspökké szentelték, majd a nép őt választotta az ugyanazon évben elhunyt Valerius hippói püspök utódjává (így lett püspök Ambrus is, amikor még meg sem volt keresztelve). 400 körül megírta *Vallomásait*. Élete végén, súlyos betegen Dávid bűnbánó zsoltárait olvasta könnyes szemmel, miközben az ariánussá lett vandálok elfoglalták Hippót, érintetlenül hagyva Ágoston templomát és könyvtárát.

2. Ágoston a **kereszténység egyik legbefolyásosabb filozófusa** lett az egész középkorban, sőt katolikusok és protestánsok máig gyakran hivatkoznak rá. A keresztény filozófiába beépítette Cicero, Platón, a sztoikusok és mások gondolatainak általa fontosnak tartott elemeit (ld. a *Stanfordi Filozófiai Lexikon* róla szóló szócikkét, plato.stanford.edu/entries/augustine, idézi John Lennox: *Determinált hit? – Isten szuverenitása, szabadság, hit és emberi felelősség* [Evangéliumi Kiadó, 2020], 92. o., 5. f., 78. j[n].). Munkásságára és hatására még többször visszatérünk. Tizenegy évig volt manicheus (Mani [kb. 216–74], az iráni próféta követője), bár épp érzékisége miatt nem jutott a nemi önmegtartóztatásban élő „kiválasztottak” közé. Ez a rendkívül szigorú aszketizmust követelő, gnosztikus, dualista (a jó és a rossz egyenrangú, ellentétes hatalmak), szinkretista „valláskeverék” a 3. és 7. század között a kereszténység legfőbb riválisa volt, és a szaporodást tartotta a lehető legsúlyosabb

bűnnek. A „hallgatók” másodosztályú csoportjának is csak a nő terméketlen időszakaiban engedélyezték a nemi közösülést. Látni fogjuk, hogy Ágostont maradandóan befolyásolták e tanok (ROCCMI, 32. o.). Műveinek neveit és kronológiáját ld. itt: exploringaugustine.weebly.com/chronological-list.html és asu.edu/lib/jod/augustine/chrontable.html.

3. Először is figyeljük meg a **szexszel kapcsolatos nézeteit**. Ágyasáról írja, akivel több mint egy évtizeden át együtt éltek, és kölcsönösen hűek voltak egymáshoz: „okosság híján való kóbor szenvedélyem kereste őt magának... A magam példáján tapasztaltam véle, hogy milyen messzire van a nemzés céljából kötött házasság együttélés állapota a szenvedélyes szerelmi viszonytól.” (*Vallomások* [397–401], 4.2.). Eleinte úgy vélte, hogy Ádám és Éva a paradicsomban nem élt nemi életet, mert még nem volt bennük érzéki vágy. Az 1Móz 2,23 alapján gúnyosan azt írta: „A közösülésben az ember egészen testté lesz” (ROCCMI, 33–34. o.).

4. *Beszélgetés önmagammal* (386–7) című könyvében (1.17) leszögezi: „semmit sem akarok annyira kerülni mint éppen azt, hogy egy nővel életem összekössem. Én úgy látom, hogy semmi sincs, ami annyira elvonja a magasságokból egy férfi lelkét, mint a nők csábítása, és a velük való testi kapcsolat, ami nélkül asszonnyal élni nem lehet” (ÓI 11:216–17; NPNF1 7:543).

5. *Házasság és érzékiség* című írásában (419–20) így fogalmaz: „A szentségi köteleket tehát, melyet **sem a válás, sem a házasságtörés nem semmisít meg**, férj és feleség egyetértéssel és tisztasággal őrizze... A testies érzékiséget azonban nem szabad a házasságnak tulajdonítani; az csupán eltűrendő a házasságban. Nem a házasság lényegéből fakadó jó ez, hanem az eredendő bűnből adódó szerencsétlen rossz”. Ágoston itt félreérthette a Zsolt 51,7-et: „*Lásd, én bűnben születtem, anyám vétekben fogant engem*” (az eredeti szöveg nem feltétlenül a fogantatásra utal, Károlinál a „melengetett” szó áll a helyén). Az érzékiség tehát eredendően rossz, de szolgálhat jó célt, ha gyermekek nemzésére ösztönzi a férjet és feleséget. Az orgazmus élvezete csupán az e jó céllal járó szükséges rossz (1. könyv, 19. és 8. f.; NPNF1 5:271 és 266). Ágoston ekkor már úgy vélte, hogy **az Isten szándéka szerint csupán a gyermeknemzést szolgáló szex eleinte nemi vágytól mentes dolog volt**, s csak a bűneset után kapcsolódott hozzá a „bűnös érzéki vágy”, amely **minden függőség forrása** (beleértve a pénz, szex, hatalom, siker utáni vágyat is), és amely a nemzedékről nemzedékre továbbadott eredendő bűn lényege (ROCCMI, 35. o.). Ágoston ugyanott írja: „Miért ne feltételezhetnénk hát, hogy Isten megadhatta a boldog paradicsomi állapotában levő embernek saját magja tekintetében ugyanazt a módot, amelyet a gabonaszemeknél látunk, úgyhogy az előbbi elvethető legyen szégyenletes kívánság nélkül, miközben a nemzőszervek egyszerűen engedelmeskednek az akarat hajlandóságának – mint ahogyan az utóbbi is szégyenletes kívánság nélkül vettetik el, miközben a földműves keze csupán akaratának engedelmeskedve mozog?” (2. könyv, 29. f., NPNF1 5:294.) Ugyanott kijelenti: „éppen azt szégyelljük, ami szégyenkezésre indította e hajdani embereket, amikor eltakarták ágyékukat” – tehát a házastársi szex

mások előli eltakarására való törekvés jelzi annak bűnös voltát (uo., 2.22.; NPNF1 5:291).

6. Hasonló gondolatokat ecsetel hosszan *Isten városáról* c. művében (kb. 426 [Kairosz, 2006], 14. könyv, 21–26. és 17–18. f.), megerősítve, hogy az akarati kontroll hiánya miatt tartja bűnnek a kéjvágyat: „a szemérmes természet [a bűnbeeséskor] elveszítette hatalmát, amelynek a test minden része engedelmességedett” (21. f.). A 26. fejezetben hozzát teszi: „Sőt, inkább az akarat parancsa folytán e tagok is úgy engedelmességek volna, mint a többiek, s a vágy csábító gyötrelmétől mentesen a lélek és a test nyugalmával, a szüzesség megsértése nélkül árasztotta volna magvát a férj felesége ölébe.” Ezt a részt az NPNF1 latinul hozza; a Books on Demand 2018-as kiadása pedig így adja vissza az előző kifejezést: „a férj a felesége keblén fekvő...” (books.google.hu/books?id=iixzDwAAQBAJ&pg=PA379). Gyaníthatóan innen eredhet az évszázadokkal későbbi misszionáriusok által tanított „egyedül helyes” közönségi testhelyzet (az ún. „misszionárius póz”: a férfi a hanyatt fekvő nőn fekszik), melyet az egyház sokszor könyörtelen szigorral megkövetelt (ld. az alábbi C.1.1. bekezdést; az ötlet kitűnő a kommunikáció miatt, de a kényszer sokat rontott rajta!).

7. **Jeromos és a milánói Ambrus püspök vitába keveredett Jovinianusszal** (meghalt 405 körül), aki írásaiban a házasság jóságát és érdemeit ecsetelte. A vitába bekapcsolódott az egyházat a nő papoktól megtisztítani igyekvő Sziriciusz pápa (334–399) is, és Jovinianust 393-ban eretnekké nyilvánították. (Csakugyan lehettek eretnek nézetei; többek között azt taníthatta, hogy a Lélekkel és vízzel megkeresztelt [bemerített] ember nem vétkezhet, és minden bűn egyenlő, ld. NPNF2 6:346.) Ágoston felismerhette Jeromosék túlzásait, és azzal próbálta védeni a házasságot az azt elvető gnosztikusokkal szemben, hogy a gyermeknemzés célja mellé további két jó célt tulajdonított neki *A házasság javáról* című írásában (kb. 401): (1) a házastársi hűség elősegítését (az 1Kor 7,1–6 alapján, melyet kissé félre is értett) és (2) „a házasság szentségét”, amin azt értette, hogy a házasság a felbonthatatlan elkötelezettség jele. E három „jó” (vagy áldás) példáját vélte látni Szűz Mária és József „nemiségtől mentes” házasságában. Tehát a házastársi szex pusztán érzéki gyakorlása „bocsánatos bűn”, a gyermeknemzés céljából gyakorolva „jó”, a legjobb azonban az önmegtartóztató, nőtlen, szüzi élet. Szeretni kell a feleséget mint embert, de gyűlölni kell őt mint nőt, akárcsak a közönséget. A házastársaknak abba kell hagyniuk a nemi életet, ha már nem lehet gyermekük – írja félbemaradt utolsó művében (*Julianus ellen*). Julianus (Iulianus Aeculanensis, kb. 386–455), a nő itáliai püspök 418-ban kétségbe vonta Ágoston eredendő bűnnel és szexualitással kapcsolatos tanítását, így pelagianizmus vádjával száműzték őt, Ágoston téves elmélete pedig az egyház örökségévé lett (ld. köv. f.; ROCCMI, 37–46. o.).

8. Ágoston tehát **a szexuális élethez szerinte még a házasságon belül is szükségképpen hozzátapadó bűnből** (a „testies érzékiségből”) **kivezető „jobb” útnak a nőtlenséget látta** – és megtérésekor végül azt is választotta, elbocsátva fiának anyját (vö. 2Móz 22,15k; 5Móz 22,28k; ld. *Vallomások*, 8. könyv, 1. f., 2. szakasz, 2. bek. eleje). A nem gyermeknemzés célját szolgáló szex bűnös voltára korábban mások

is utaltak (mint láttuk), de Ágoston nyíltan mondta ki mindezt. Ágoston e nézetei – melyek saját tapasztalatainak fényében válnak érthetőbbé – hosszú évszázadokra meghatározták a szexszel, sőt a válással kapcsolatos gondolkodást (vö. pl. Sigmund Freud munkásságával, aki az elfojtott szexualitást és annak felszabadítását helyezte elméletének középpontjába).

9. Ágoston **válással és újravezetődéssel kapcsolatos nézeteit** tehát a fentiek jelentősen befolyásolhatták. *A házasság javáról* című könyve (401) 17. szakaszának elején a következőket írja: „Nyilvánvaló, hogy házasság létrejöhet először helytelenül egyesülő személyek között, későbbi tisztességes végzéssel. De a mi Istenünk Városában [az egyházban] kötött házasság a két fél – a férfi és a nő – első egyesülésétől egyfajta szentségi jelleggel bír, és semmiképpen nem bontható fel, csakis az egyik fél halálával. Mert a házassági kötelék megmarad akkor is, ha nyilvánvaló terméketlenség miatt nem jön létre család – amely miatt a házasság kötött –; úgyhogy **ha a már házas felek tudják, hogy nem lesznek gyermekeik, akkor sem szabad elkülönülniük és másokkal egyesülniük még a gyermekek kedvéért sem. Ha pedig megteszik, házasságtörést követnek el azokkal, akikkel egyesülnek, ők maguk pedig férj és feleség maradnak.**” (NPNF1 3:406; vö. FC 27:30–31) Mivel ez a szentségi kötelék házasságtörés vagy válás ellenére is megmarad, az elbocsátás ugyan megengedhető (de nem kötelező) paráznaság esetén (bár Ágoston őszintén elismerte, hogy nem tudja, mit jelent itt a paráznaság: „tisztátalan cselekedeteket” vagy „mindenféle tiltott romlottságot, pl. bálványimádást vagy kapzsiságot, és így természetesen a tiltott kéjvágy miatti minden törvényszegést”, a *Retractationes* [kb. Pontosítások, kb. 427] 1.19.6-ban még nyíltabban kifejezve bizonytalanságát*), de az újravezetődés nem jöhet szóba, függetlenül a körülményektől és attól, hogy ki a vétkes (DLS és *Urunk hegyi beszédének magyarázata* [kb. 395], 16. f., 43. bek. [uo. a 14. f. 39. bek. elején idézi a Mt 5,32 egészét, a végén pedig mindenkinek az önmegtartóztató házasságot javasolja mint „a legjobbat”], ld. NPNF1 6:17–19).

* Ld. NPNF1 6:19, 142. j. és FC 60:82,

books.google.hu/books?id=DikZ4GEmgUIC&pg=PA82, valamint ia801600.us.archive.org/31/items/retractationesof00elle/retractationesof00elle.pdf.

10. A *Hit és cselekedetek* (412–413) című művében – feltehetően a házasság említett „szentségi”, felbonthatatlan jellege alapján és az ellenfeleivel való vitatkozás hatására – egészen odáig ment, hogy a **válás utáni újravezetődéssel létrejött, „házasságtörő” (tehát érvénytelen) házasságok felbontását** szorgalmazta. Ezt a munkáját így kezdi: „Egyesek azon a véleményen vannak, hogy kivétel nélkül mindenkit oda kell engedni a Krisztus Jézusban, a mi Urunkban levő újjászületés keresztvízéhez, még azokat is, akik hírhedtek gonosztetteikről és kirívó vétkeikről, s nem hajlandók változtatni gonosz és szégyenteljes útjaikon, hanem kerekén – és nyilvánosan – kijelentik, hogy bűnös állapotukban akarnak maradni...” Az 1. fejezet 2. szakasza elején hozzát teszi: „Úgy tűnik, akik így érvelnek, azért kénytelenek ezt tenni, mert **ha az ilyen emberektől megtagadjuk a keresztséget, akkor meg kéne tagadnunk azoktól a férfiktól is, akik elbocsátották feleségüket és újraveszültek,**

vagy azoktól az asszonyoktól, akik elbocsátották férjüket és újrَاهázásodtak, mivel az Úr Krisztus minden kétséget kizáróan rámutatott, hogy az ilyen házasság egyáltalán nem házasság, hanem házasságtörés. Mivel tehát nem tagadhatták, hogy amit az Igazság félreérthetetlenül házasságtörésként erősít meg, az valóban házasságtörés, és mivel készek voltak a keresztség befogadására ajánlani azokat, akikről látták, hogy annyira foglyul ejtette őket egy efféle csapda, hogy ha nem engedik őket megkeresztelkedni, akkor inkább szentség nélkül élnek és halnak meg, mintsem hogy a házasságtörés kötelékét szándékosan fölbontva megszabaduljanak – tehát egyfajta emberi szánakozás a házasságtörő házasságban élők ügyének támogatására indította őket, egészen addig a szélsőséges állításig, hogy mindenkit a keresztséghez kell engedni...” (FC 27:222). Ugyanott a 7. fejezet elején (10. szakasz) hasonlóan ír: „Mi a helyzet – mondják – a szűzzel, aki tudtán kívül nős emberhez megy feleségül? Amíg nem tudja, hogy a férfi másvalakinek a férje, addig nincs szó házasságtörésről. Ha viszont tudomást szerez erről, akkor attól a pillanattól fogva, amint rájön, hogy másvalaki férjével él házaseletet, házasságtörést követ el... Isten ments hát, hogy úgy sirassuk vétkek helyreigazítását, mintha tényleges házasságok bomlanának fel.” (FC 27:231) Crouzel megjegyzi, hogy Ágoston nem válaszolt Pollentiusnak arra az ellenvetésére, hogy újrَاهázásodás előtt jobb megölnie a feleségét, mert így bűnbánatot tartva a keresztény közösség részese lehet, ha viszont életben hagyja első nejét, akkor élete végéig ki lesz zárva a közösségből (HCÉP, 386. o.). Azonban Ágoston ugyanezen művében (19. f., 35. szakasz vége) engedékenyebben viszonyult a feleségük paráznasága miatt elvált és újránősült férfiakhoz, bocsánatos bűnnek tartva tettüket (FC 27:266; HCÉP, 328–33. o.).

11. *Házasságtörő házasságok* című írása (419–20) 1. könyvének 9. fejezete elején egyértelműen fogalmaz: „»Miért vetette közbe az Úr az erkölcstelenség jogalapját? – kérdezed. – Miért nem mondja ki általánosságban, hogy aki elbocsátja feleségét és mást vesz el, az házasságtörő, ha az is házasságtörő, aki hűtlen feleségének elbocsátása után újránősül?« Úgy vélem, az Úr azért nem így beszélt, mert meg akarta említeni azt, ami fontosabb. Ki tagadja ugyanis, hogy minden esetben nagyobb a házasságtörés, ha az ember olyan feleség elbocsátása után nősül újra, aki nem követett el házasságtörést, mint ha hűtlen asszony elbocsátása után házasodna újra? Ez nem azért igaz, mintha az utóbbi férfi nem volna szintén házasságtörő, hanem mert a házasságtörés kevésbé súlyos, ha hűtlen feleség elbocsátása után történik újránősülés.” (FC 27:70–71).

12. Crouzel igen részletesen tárgyalja Ágostont, és az alábbiak szerint **összegzi** vizsgálódását. Ágoston semmilyen esetben nem engedélyez újrَاهázásodást a válás után – akkor sem, ha az paráznaság (házasságtörés) vagy a hitetlen fél távozása miatt következett be; és akkor sem, ha a házasságot eredetileg nem hívőként kötötték. Paráznaság/házasságtörés esetén nem tartja kötelezőnek a válást – bár e nézetén változtat a *Retractationes*-ben, hozzátéve, hogy a bűnből megtérő házastársat vissza kell fogadni. A házastársak pusztán önmegtartóztatást célzó elkülönülését nem támogatja, de (a nős papság esetében) elfogadja a nemi önmegtartóztatást, ha a felek együtt élnek. Ha a házastársak paráznaság vagy hitelenség miatt különváltak, és nem

tudnak/akarnak kibékülni, akkor önmegtartóztatásban kell élniük (Ágoston [Kelemen nyomán] a Mt 19,12-t az egész szakaszra vonatkoztatja). A házasságjog tekintetében a nemek teljesen egyenlők (paráznaság kivétele, elbocsátás, házasságtörés). Az özvegyek megházásodását jónak tartja, a harmadik, sőt negyedik házasságkötésüket is elfogadja, bár az egyedül maradásukat tartja a legjobbnak. (HCÉP, 317–57., kül. 354–7. o.)

iv. Leó (kb. 390–461)

1. **I. (Nagy Szent) Leó pápa** (440–61) 452-ben kiment a Rómát fenyegető Attila, a hunok vezére elé, és elérte, hogy a várost megkímélve békét kössenek a birodalommal. 455-ben a vandálok ugyan kifosztották Rómát, de Leó az ő vezérével is tárgyalt, és így azok nem mészárolták le a lakosságot. Bő két évtizedes uralkodása alatt megszilárdította Róma és a pápaság egyházi és világi hatalmát. A városokban a püspökök váltak a rend központi forrásaivá (ld. [hu.wikipedia.org/wiki/I. Leó pápa](http://hu.wikipedia.org/wiki/I._Leó_pápa) és TIHWS, 7. f., 2. szakasz).

2. Nicetasnak, Aquileia püspökének írt (159.) levelében meghagyja annak az asszonynak, aki újból férjhez ment, miután **első férje hadifogságba esett és halottnak hitték, de később visszatért**, hogy térjen vissza első férjéhez (aki még mindig szereti őt), különben kiközösítik (FC 34:248–50).

3. Rusticusnak, Narbonne püspökének írt (167.) levelében olyan szűz lány helyzetét tárgyalja, akit (pap vagy diakónus) **apja hozzáadott egy férfihoz, akinek már ágyasa volt** (FC 34:289–97). Crouzel szerint a római ágyasságnak három fajtája volt: (1) olyan férfi és nő titkos és nem hivatalos „házassága”, akik a római jog szerint összeházashozhatnának; (2) olyan férfi és nő titkos és nem hivatalos „házassága”, akik a római jog szerint nem házasodhatnak össze, mert túl nagy köztük a különbség; és (3) a férfi a felesége mellett (mai értelemben vett) ágyast tart. Itt a 2. esetről, illetve egyházi rítussal meg nem erősített kapcsolatról lehetett szó, és Leó az ilyeneket nem tekinti házasságnak, ezért felbontásuk után engedélyezi a házasságkötést – illetve döntésével szorgalmazza az ágyas feleségül vételét (bár a jog ezt nem mindig tette lehetővé). Láttuk, hogy az I. toledói zsinat (400) 17. kánonja másképp szabályozta ezt: tulajdonképpen feleségnek tekintette az ágyast, ha a férfinak nem volt (másik) felesége. Korábban pedig I. Kallixtus „pápa” (218–222/223) úgy rendelkezett, hogy egyháziilag tekintsék házasságnak ezt a kapcsolatot, bár az jogilag ágyasság marad. Ezzel szemben Leóéhoz hasonló rendelkezést tartalmaz a *Traditio Apostolica* nevű, 3. sz. első feléből való irat is (16.13–14), melynek eredeti görög szövege elveszett, s csak későbbi töredékes latin és kopt, valamint arab és etióp fordításokból, illetve átdolgozott formája az *Apostoli Konstitúciók* 8. könyvéből ismert: „13. Ha egy rabszolganő saját gazdájának ágyasa, gyerekeket nevelt neki, és csak hozzá ragaszkodik, engedjék a hallgatók közé, máskülönben utasítsák el. 14. Akinek ágyasa van, szakítson vele, és vegyen feleséget magának a törvény szerint. Ha nem akarja, utasítsák el.” (ÓKÍ 2:141) Crouzel részletesen tárgyalja mindezt, összevetve Ágoston ágyasának imént ismertett esetével (HCÉP, 303–312).

v. Összegzés

Bár az egyházatyák és a zsinati kánonok (melyeket még a püspökök sem mindig ismertek/követtek, ÓKÍ 2:102) a Bibliánál sokszor határozottan szigorúbbak voltak, Ágostonig soha nem mondták ki nyíltan azt a hiperszigorú nézetet, hogy a második házasságot föl kell bontani, ha még él az első házastárs, noha ez kézenfekvő lett volna pl. a kifejezetten második házasságokat érintő következő idézett esetekben: 8–10. elvirai, 7. neokaiszareiai kánon. Az elvirai 65. és 70., ankürai 20., neokaiszareiai 8. kánon stb. pedig egyenesen kötelezővé teszi a házasságtörő feleség elbocsátását, szemben a fenti hiperszigorú nézettel. Az egyházatyák értékelése nem mindig egyértelmű – különösen abból a kritikus szempontból, hogy mit értettek váláson, elbocsátáson vagy a házasság felbomlásán (néha lehetetlennek tűnik minden kétséget kizáróan megállapítani, megengedhetőnek tartották-e ilyenkor az újraházasodást), de az egyértelműen kimondott nézeteik alapján elmondható, hogy az 5. századig (nyugaton gyakorlatilag a reformációig, ld. LMFDR, 317. o., 402. j.) „Ambrosiaster” kivételével minden esetben tiltották a válás utáni újraházasodást az előző házastárs haláláig, beleértve (1) az özvegyek házasodását is általában tiltó (de azt a megtérés előtti megözvegyülés esetén kivételesen megengedő) Tertullianust, (2) a második házasságában élő nő önmegtartóztatását előíró Jeromost, valamint (3) a második házasság felbontását előíró Ágostont is. A keleti Baszileiosz megengedte az Isten odaadó szolgálatában egymást akadályozó házastársak elkülönülését és „elnézte” az elhagyott férj nem házas nővel való együttélését. A papi nőtlenség kötelezővé válását idővel gyorsíthatta, hogy a 393-as hippói és a 397-es karthágói zsinat rövidített határozatait tartalmazó Breviarium Hipponense 17. rendelkezése előírta: „senkit ne szenteljenek püspökké, presbiterré és diakónussá, amíg mindazokat, akik házában vannak, katolikus [egyetemes] kereszténységre nem térítette” (ÓKÍ 2:499). E nehéz (lehetetlen?) feladat helyett sokan választhatták inkább a cölibátus magányát – részben talán annak ellenhatásaként is, hogy a 4. századig a 25–60 éves férfiaknak és 20–50 éves nőknek anyagi büntetés terhe mellett kötelező volt házasságban élniük (JEGWL, 84. o.).

C. A 6–15. századból

1. Szexet száműző szigor

1. A szexualitás megítélése terén többek között Tertullianusnál, Jeromosnál és Ágostonnál látható túlzott szigor idővel elképesztő méreteket öltött. Tarzusi Theodórosz (602–90) canterburyi érsek penitenciális könyve szerint a nős férfiaknak sosem szabad meztelenül látniuk feleségüket. Jonas d’Orléans (760–841) püspök Jeromos fent idézett elítélő megjegyzésére is hivatkozva kijelentette, hogy az élvezetért gyakorolt szex nemcsak visszaélés a szaporodás végett teremtett nemzőszervekkel, hanem tilos, bűnös és romlott dolog. Damiani Péter (1007–1072) a házasesetben az

előírtas „misszionárius póztól” való eltérést a természetellenes nemi aktusok közé sorolta, és ennek megfelelően is rendelte büntetni: húsz év fölötti házásoknál 25 évig, ötven év fölötti házásoknál életfogytig tartó böjttel és vezekléssel. A 11. sz. közepétől eltűntek az egyházi irodalomból a „rendellenes” közösülési pózok leírásai, s helyüket olyan homályos kifejezések vették át, mint a „természetellenes praktikák” és aktusok, „természet elleni vétkek”, „szertelen/mértéktelen közösülés” és effélék. Yves de Chartres (1040–1115) Ágostonnak és más egyházatyáknak a házastársak „illetlen, szennyes, szégyenletes és szemérmetlen” szexuális viselkedését elítélő kijelentéseit alapul véve a házasságban „a nemi szervek bármilyen illegitim használatát” házasságtörésnek minősítette. Gratianus *Decretuma* (12. sz.) hasonlóan fogalmazott, a lehető legmocskosabb dolgok közé sorolva a feleség túlzott szeretetét, ami a szaporodáshoz minimálisan szükségesnél több közösülésben nyilvánul meg. A Jeromosra hivatkozó Gratianus úgy vélte, hogy a keresztény házasságban nincs helyük „rendkívüli érzéki örömeknek” és „szajhás öleléseknek” – amelyeket nem határozott meg közelebbről, de későbbi kánonjogászok ide sorolták a házaseset „rendellenes pózait” is (LMCW, 83–84. o.).

2. Az imént említett „kánonjogászok” és más szerzők meghatározták azon napok növekvő számát is, amelyeken tartózkodni kell a házasesettől: szerda, péntek, szombat (sőt vasárnap), ünnepnapok, böjti időszakok, az eucharisztia vétele előtt és után, az esküvő utáni napokban(!) stb. Mindehhez hozzávéve a menstruáció, a terhesség és a szülést követő tisztulás idejét, végül kb. évi 22–44 (havi 2–4) nap maradt a házastársi érintkezésre. A súlyosbodó tilalmak megszegőinek napokig/hetekig kellett vezekelniük (kenyéren és vízen), közben a házasesettől is tartózkodva. Ez a szigor (főleg, ha komolyan is vették [ami a késő középkorban már nem feltétlenül volt jellemző, LMCW, 87. o.]) egyéb okok mellett hozzájárulhatott Európa demográfiai visszaeséséhez: a 2–7. században csökkent a népesség, s a 10–11. századi demográfiai robbanásban szerepe lehetett annak, hogy a 3 negyvennapos megtartóztatási időszak közül a pünkösdt követő eltűnt, az adventi pedig felére rövidült (ld. ROCCMI, 53–56., 69–71. o. és Katus László: „Megvan az ideje az ölelésnek”, *Rubicon* 1994/6, rubicon.hu/magyar/oldalak/1994_6).

2. Aquinói Tamás (1225–74)

1. Aquinói Tamás (Thomas Aquinas) olasz nemesi családból származó dominikánus (Domonkos-rendi) szerzetes, pap, skolasztikus filozófus, a keresztény misztika képviselője volt, aki az újra népszerűvé váló arisztotelészi filozófiát próbálta szintézisbe hozni a kereszténységgel, megteremtve a „tomizmust”. Mivel az akkoriban induló Domonkos-rend tagjai kolduló vándorprédikátorok voltak (tudásuk miatt idővel főként közülük kerültek ki az inkvizítorok), anyja szégyellte „tekintélyes papnak” szánt fia ilyen irányú szerzetesi törekvését, így fivéréivel elfogatta és egy évre börtönbe záratta őt. A terebélyes testalkata miatt „Ökörnek” is becézett Tamást a hatalmas tudása és misztikus beállítottsága folytán gyakran nevezték „Angyali Doktornak”. Az

őt a 2-3 legnagyobb elme és szent közé soroló G. K. Chesterton szerint „élményei magukban foglalták az eksztázisban való lebegés jól alátámasztott eseteit; és megjelent neki a Boldog Szűz, azzal az örömteli hírral vigasztalva őt, hogy sosem lesz püspök” (*The Spectator*, 1932. febr. 27., chesterton.org/st-thomas-aquinas). Élete vége felé volt egy szokatlanul hosszú eksztatikus élménye, amely után kijelentette: „mindazt, amit írtam, szalmának látom” (vö. 1Kor 3,12). Ennek hatására abbahagyta az írást (diktálást), így monumentális főműve, *A teológia foglalatja* (*Summa theologiae*, a továbbiakban ST) befejezetlen maradt (magyarul az 1-2. része jelent meg [Gede Testvérek, 2002–2014, ford. Tudós-Takács János]). A római katolikus egyház példás tanítónak tartja; művei a papnövendékek kötelező tanulmányainak alapvető részét képezik. A ST (egy része) más felekezetekben is kötelező/ajánlott olvasmány a teológiai képzés során.* A kb. 4000 oldalas ST egyebek mellett mintegy háromezerszer hivatkozik Ágostonra és közel kétezerszer Arisztotelészre („a Filozófusra”), általában megadva az idézet/utalás helyét is!

* Ld. en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Aquinas és hu.wikipedia.org/wiki/Aquinói_Szent_Tamás, valamint plato.stanford.edu/entries/aquinas.

2. A ST a 3. részének kiegészítésében (*Supplementum*), a 41–68. kérdésben foglalkozik a házassággal (hosszan sorolva a házassági akadályokat), s különösen a 62. (és 67.) kérdés (csoport) a válással. Mivel ez magyarul még tudtommal nem jelent meg, az alábbiakat a Domonkos-rendiek 1920-as angol fordítása* alapján közlöm kivonatossan/összegezve, különösebb megjegyzések nélkül.

* 2., javított kiadás, ld. Kevin Knight 2017-es online kiadása, ccel.org/ccel/aquinas/summa.html, documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274_Thomas_Aquinas_Summa_Theologiae_%5b2%5d_EN.pdf és dhspriority.org/thomas/summa.

3. **62. kérdés.** „(1) Szabad-e a férjnek paráznaság miatt elbocsátania feleségét?

1. ellenvetés: Helytelennek tűnik, ha a férj paráznaság miatt elbocsátja feleségét. Ugyanis a rosszat nem szabad rosszal viszonznunk... **3. ellenvetés:** Azonfelül a lelki paráznaság és bizonyos egyéb bűnök súlyosabbak a testi paráznaságnál. De ezek a bűnök nem idézhetik elő az ágytól való elválást. Ezért az paráznaság miatt sem tehető meg. **4. ellenvetés:** Azonfelül a természetellenes bűn* még távolabb áll a házasság javaitól [vagy áldásaitól, előnyeitől; Ágoston ide sorolja az utódokat, a (szexuális) hűséget és legfőképp a házasság „szentségét”], mint a paráznaság, amelynek módja természetes. Ezért még inkább okot kéne adnia az elkülönülésre, mint a paráznaságnak.

* Úgy tűnik, Tamás a homoszexualitást nem sorolta a paráznaság körébe, noha a Biblia alapján oda sorolható, ld. Róm 1; 1Kor 6.

4. **Ezzel szemben** állnak a Mt 5,32 szavai. Továbbá, az ember nem köteles megtartani annak tett ígéretét, aki megszegi az ígéretét. De a házastárs a paráznasággal megszegi a társának tett ígéretét. Ezért az ember elbocsáthatja társát paráznaság miatt. **Válaszul azt mondom,** hogy Urunk megengedte a férfinak, hogy paráznaság miatt elbocsássa feleségét, büntetésül a hűtlen félnek és kedvezve a hűséges félnek. Azonban

van hét kivételes eset, melyben nem szabad elbocsátani a paráznaságot elkövető feleséget, amikor vagy a feleség nem hibáztatható, vagy mindkét fél egyformán hibás: 1. ha a férj is paráznaságot követett el; 2. ha áruba bocsátotta (prostituálta) feleségét; 3. ha a feleség halottnak hitte a férjét annak hosszú távolléte miatt, és újból férjhez ment; 4. ha egy másik férfi megtévesztő módon az asszony férjének adta ki magát a hitvesi ágyban; 5. ha az asszony erőszak áldozata lett; 6. ha a férj kibékült feleségével azáltal, hogy testileg egyesült vele annak házasságtörése után; 7. ha mindketten hitetlenül léptek házasságra, a férj válólevelet adott feleségének, és az újból férjhez ment; mert ha azután mindketten megtértek, a férjnek vissza kell fogadnia őt. **Válasz az 1.**

ellenvetésre: A férj vétkezik, ha bosszúálló haragjában bocsátja el feleségét, aki paráználkodott, de nem vétkezik, ha azért teszi ezt, hogy elkerülje jó hírnevének elvesztését, nehogy részes legyen az asszony vétkében, vagy hogy helyreigazítsa felesége vétkét, vagy hogy elkerülje az általa szült gyermek bizonytalan származását...

Válasz a 3. ellenvetésre: A paráznaság szöges ellentétben áll a házasság javával, mivel megszünteti az utódok származásának bizonyosságát, megszegi az ígéretet, és a házasság elveszíti jelentőségét, ha az egyik házastárs több másikkal adja oda a testét. Ezért más bűnök, bár talán súlyosabbak a paráznaságnál, nem válóokok. **Mivel azonban a lelki paráznaságnak nevezett hitelenség is ellentétes a házasság ama javával, amelyet az utódok Isten imádatára nevelése jelent, az is válóok,** bár nem ugyanúgy, mint a testi paráznaság. Ugyanis az ember a testi paráznaság egyetlen aktusa miatt váláshoz folyamodhat, de nem teheti meg ezt a hitelenség egyetlen cselekedete miatt, hanem csak a **megrögzött hitelenség** miatt, ami a teljes hitelenséget eredményező megátalkodottság bizonyítéka. **Válasz a 4. ellenvetésre:** A természetellenes bűn esetében is lépések tehetők a válás érdekében; de erről nem ugyanúgy esik szó, mert ez egyrészt megnevezhetetlen bűn, másrészt nem befolyásolja úgy az utódok származásának bizonyosságát.”

5. „(2) A férj köteles-e elbocsátani feleségét, amikor az elkövette a paráznaság bűnét? **1. ellenvetés:** Úgy tűnhet, hogy a férj köteles elbocsátani feleségét, aki elkövette a paráznaság bűnét. Mivel ugyanis a férj feje a feleségnek, helyre kell igazítani feleségét... **Válaszul azt mondom,** hogy a paráznaság bűnét elkövető feleség elbocsátását azért írták elő, hogy a feleség e büntetéssel helyreigazítható legyen. Azonban nem szükséges a helyreigazító büntetés, ha a helyreállítás már megtörtént. Ha tehát a feleség megtér bűnéből, férjének nem kell őt elbocsátania; ha viszont nem tér meg, akkor igen, nehogy úgy tűnjön, mintha jóváhagyná az asszony bűnét azzal, hogy nem folytatódik kellő helyreigazításához. **Válasz az 1. ellenvetésre:** A feleség nemcsak e büntetés által igazítható helyre a paráznaság bűne miatt, hanem szavakkal és ütlegekkel is; ha tehát kész másképpen helyreállni, akkor férjének nem kell az említett büntetéshez folyamodnia, hogy helyreállítsa őt.”

6. Tamás a 62. kérdés 3. szakaszában (alkérdésében) elmondja, hogy paráznaság esetén az ágytól való elválás a férj saját döntése lehet, de az ágytól és asztaltól való elválás (tehát a válás) döntésének joga az egyházat illeti meg. Amint láttuk, szerinte a hitelenség súlyosabb esetei válóoknak minősülnek. DLS II. pontjának Tamásról szóló

4. bekezdése szerint két áldozó (úrvacsorázó) fél házasságát a házasságtörés sem bonthatja fel, vagyis a férj nem házasodhat újra a házasságtörő feleség haláláig, ellenkező esetben házasságtörést követne el. A hűtlenségéből megtérő feleségével béküljön ki, bár erre nem kötelezhető.

6. **62. kérdés.** „(4) **Válás esetén a férjet és a feleséget egyenlőképpen kell megítélni? ...Válaszul azt mondom,** hogy válás esetén a férjet és a feleséget egyenlőképpen kell megítélni abban az értelemben, hogy az egyikük esetében ugyanaz a dolog helyes vagy helytelen, mint a másikuk esetében; de nem egyenlőképpen ítéltetnek meg e dolgokat illetően, mivel a válás oka nagyobb az egyik házastársban, mint a másikban, bár mindkettőjükben elég ok van rá. A válás ugyanis a házasságtörés büntetése, amennyiben az ellentétes a házasság javaival. Ami a hűség javát illeti, amely a férjet és a feleséget egyformán egymáshoz köti, az egyikük házasságtörése ugyanolyan nagy bűn a házasság ellen, mint a másikuké, és ez bármelyikükben kellő ok a válásra. De ami az utódok javát illeti, a feleség házasságtörése nagyobb bűn a házasság ellen, mint a férjé, ezért nagyobb ok a válásra a feleségben, mint a férjben; így tehát egyenlő kötelezettség terheli őket, de nem egyenlő okból...”

7. **59. kérdés.** „(5) **Újranősülhet-e a hitetlen feleségét elhagyó hívő? ...Ezzel szemben** a házasság nem válik érvényessé a keresztség szentsége nélkül. Ami nem érvényes, az érvényteleníthető. **Ezért a hitetlenül kötött házasság érvényteleníthető, és így a házastársi kötelék felbomlása miatt a férj újranősülhet.** Továbbá a férjnek nem helyes együtt élnie hitetlen feleségével, aki nem hajlandó a Teremtő sértése nélkül együtt élni vele. Ha tehát nem volna szabad újranősülnie, akkor önmegtartóztatásra kényszerülne, ami észszerűtlennek tűnik, hiszen így hátrányba kerülne a megtérése miatt. **Válaszul azt mondom,** hogy amikor a férj vagy a feleség áttér a hitre, és a másik fél hitetlen marad, akkor különbséget kell tenni. **Ha ugyanis a hitetlen kész együtt élni a Teremtő sértése nélkül – vagyis anélkül, hogy társát hitetlenségbe vonná –, akkor a hívő szabadon elválhat tőle, de nem szabad újraházasodnia. Ha viszont a nem hívő nem hajlandó együtt élni vele a Teremtő sértése nélkül, mivel káromló szavakat használ, és hallani sem akarja Krisztus nevét, akkor ha e feleség hitetlenségbe igyekszik vonni férjét, a hívő férj tőle elválva újraházasodhat.”**

8. **49. kérdés.** „(6) **Halálos bűn-e, ha a férfi nem a házasság javainak szándékával ismeri a feleségét, hanem csupán élvezetből? ...Ezzel szemben...** Ágoston szerint (Contra Jul. ii, 10; De Decem Chord. xi; Serm. xli, de Sanct.) az efféle testi közösülés a naponkénti bűnök egyike, melyek miatt a »Mi Atyánkot« mondjuk. Ezek nem halálos bűnök... Ezenfelül nem halálos bűn pusztán az élvezet kedvéért enni. Ugyanígy nem halálos bűn tehát, ha a férfi pusztán kívánságának kielégítésére használja feleségét.” [Vö. 1Kor 10,31.] **Válaszában** Arisztotelészre hivatkozva kifejti: „ha valaki a házasság őszinteségét kizárva keresi az élvezetet, úgyhogy feleségét nem feleségként, hanem nőként kezeli, és ugyanúgy kész használni őt, mintha nem volna a felesége, akkor ez halálos bűn. Ezért mondatik erről a férfiről, hogy túl hevesen szereti feleségét, mert hevessége elsodorja őt a házasság javaitól. Ha viszont a házasság

határain belül keresi az élvezetet oly módon, ahogy más nőben nem keresné, akkor ez bocsánatos bűn.”

9. Tamás a **64. kérdés(csoport)** 10 eleméből 9-et szentel a házastársi kötelesség teljesítésére (a nemi életre) vonatkozó szabályoknak, és másutt is többször kitér erre a témára. Szerinte minden szexuális lényenél a hím aktív, a nőstény passzív szerepet tölt be, és az embernél is így kell lennie (ST 1.98.2. [vö. 2-2.154.11.], ahol hivatkozik Ágoston fent ismertetett elképzelésére, amely a férfinak is meglehetősen passzív, szenttelen szerepet szán; cáfolja Nisszai Gergely [335–94] kappadókiai egyházatyá nevezetét, mely szerint ősszüleink a paradicsomban az angyalokhoz hasonlóan, közösülés nélkül szaporodtak; valamint a 2. ellenvetésre válaszolva megerősíti Ágoston ama kijelentését, hogy Ádám és Éva a nemi élettel megvárta Isten külön felszólítását, melynek hatására fogant meg Kain). Úgy vélte, hogy a közösülés nem elengedhetetlen kelléke a házasságnak, mivel a házasság tökéletesebb, ha mindkét fél önmegtartóztatást fogad (ST, *Supplementum*, 58.1. kérdés, 1. ellenvetés és arra adott válasz). A titokban kötött házasságot is érvényesnek tartotta, ha mindkét fél szavakban kinyilvánítja házasságkötési szándékát (uo., 45.1–5; MBDD, 55. o.).

10. **E részletes szabályozás, valamint az élvezetes házaselet bibliai képének sokak általi súlyos eltorzítása fényében talán jobban érthető a reformátorok reakciója,** melyre rögtön rátérünk.

3. John Wycliffe (kb. 1328–84)

Figyelmet érdemel még John Wycliffe skolasztikus filozófus, teológus, pap és az Oxfordi Egyetem tanára, a reformáció előfutára is, aki angolra fordította a Vulgátát, s azt írta, hogy csak házasságtörés esetén engedhető meg a házasságtól való különválás, de a megcsalt félnek ilyenkor is vagy az önmegtartóztatást kell választania, vagy a kibékülést (DRJH, 16. o.).

D. A reformációtól máig

1. A reformáció előzményei

1. Láttuk tehát, hogy az egyházatyák és zsinatok ránk maradt írásos emlékeiben a **kereszténység első öt évszázadára a halálig tartó házastársi hűség „szigorú” (bibliai) álláspontja volt jellemző.** (Ágoston a bibliainál is szigorúbb álláspontra helyezkedve úgy vélte, hogy az újabb házasságot föl kell bontani, lehetőleg visszatérve a korábbihoz.) Ekkor még **egyik egyházatyá és zsinat sem tartotta újraházasodást engedélyező kivételnek a házasságtörést.** A 6. századtól a keleti, „császári” egyházban az ezt engedélyező enyhébb nézet terjedt el, nyugaton pedig (elvben) maradt a szigor, melyen Aquinói Tamás enyhített kissé (a nem hívő házastárs elbocsátható, és ha hitetlenségbe vonná hívő társát vagy nem akar vele élni, akkor a

hívó fél újra is házasodhat). Még III. Ince (pápa: 1198–1216), a középkor legnagyobb hatalmú pápája (aki sárga jelvény viselésére kötelezte a zsidókat, TIHWS, 23. f., 2. szakasz vége) úgy rendelkezett, hogy ha (az akkoriban igen ritka) „nem keresztény” házasságkötés után az egyik fél megtér, és elhagyja őt nem hívő társa, akkor a hívő újránházásodhat – ez az 1Kor 7,15 téves értelmezésére épülő ún. páli kiváltság/privilegium (privilegium paulinum, ld. HRHH, C. pont és DRJH, 17. o.). A reformáció idejére a reneszánsz humanista eszméi és „az értelem korának” közelgő fénysugarai nyugaton is **kikezdték az addigi egyházi szigort**, amely (mint láttuk) **a házasság szexuális élvezetének igeellenes üldözése terén hihetetlen méreteket öltött**, míg a középkor végén már sokszor csupán **az élvhajhász papság romlottságának képmutató álcája** volt. „A legrosszabb pápák megkínózták versenytársaikat, megmérgezték ellenfeleiket, nyíltan szeretőket tartottak és gyerekeket nemzettek, s az elképzelhető legdurvább szexuális orgiákat tartották. Közéjük tartozott Rodrigo Borgia”, aki 13 pápaválasztó bíborost lefizetve VI. Sándor pápa lett (1431–1503). „Már a megválasztása előtt négy törvénytelen gyermeke született a legfőbb szeretőjétől, és még jó néhány a további szeretőinek seregétől... 1501. október 30-án egy vacsora alkalmával »50 meztelen római szajhát« tartottak vissza Sándor pápa és lánya, Lukrécia Borgia szórakoztatására” (TIHWS, 7. f., 2. szakasz). Az ellenhatás nem késett soká...

2. **Morus Tamás** (Thomas More, 1478–1535) a válás szabados megítélésében egészen odáig ment, hogy javasolta: ha férj és feleség nem tud összhangban és békében élni, váljanak el és házasodjanak újra. „[A] házasságot vajmi ritkán szünteti meg más, mint a halál: így a házasságtörés és az elviselhetetlen természet. Ha valamelyik házastárson ilyen sérelem esett, a tanácstól engedelmet kap, hogy új házastársat válasszon, a másik pedig becstelen lesz és magányos életet kell folytatnia” Írja *Utópiájában* (1516, ld. mek.oszk.hu/10600/10652). Főként ő juttatta kínpadra és máglyára William Tyndale-t (1494–1536), aki eredetiből angolra merete fordítani a Bibliát, bírálta VIII. Henrik (1491–1547) „válását” (első házassága érvénytelenítését), és *The Obedience of a Christian Man* (A keresztény ember engedelmessége) című írásával akaratlanul ötletet adott Henriknek a katolikus egyházzal való 1534-es szakításhoz (ld. en.wikipedia.org/wiki/William_Tyndale). Morus Tamás is ellenezte Henrik „válását” és az egyház élére állását, ezért a király kivégeztette.

2. A reformáció

i. Erasmus

1. Bár **a házasság szentségén** Ágoston még a házasság felbonthatatlanságát értette, Aquinói Tamás az Ef 5,32 alapján már kegyelemközvetítő eszköznek tekintette a házasságot, és ezt később a tridenti zsinat is megerősítette, abszolút hitigazsággként mondta ki. A reformáció idején azonban Tamás nyomán az egyház már **18 fajta házassági „akadályt”** ismert, melyek érvénytelenné tették a házasságot (amely

azonban megfelelő fizetségért érvényben maradhatott, ld. az alábbi ii.2. bekezdést). **Rotterdam Erasmus** (1466–1536), az Ágoston-rendi humanista szerzetes ezt az áldatlan helyzetet kívánta orvosolni. Erasmus nem tudósként, hanem humanista teológusként közelítette meg a válással kapcsolatos újszövetségi szakaszokat, hogy irgalmas samaritánus módjára segítsen szükségben levő embertársán. Szem előtt tartva az üdvözülés legfőbb célját és azt a régi meggyőződést, hogy az egyházon kívül nincs üdvösség, kiutat akart biztosítani a javíthatatlanul megromlott házasságok csapdájában levő embereknek, egyrészt lehetővé tette a házasság komoly okból történő felbontását, másrészt az ártatlan fél újránházásodását. Újító megoldását főként az 1Kor 7 magyarázatára alapozta (1519). A protestáns reformátorok követték a példáját. Erasmus úgy vélte, hogy a hegyi beszéd (és benne a Mt 5,31k) nem az egyház egészének szól, hanem csak az azon belüli legtisztább közösségnek, a tanítványoknak. A többieknek nem helytelen bírósághoz fordulni, esküt tenni és elválni. Bár Krisztus a házasságtörés esetére korlátozta a válást, Pál kibővítette ezt a kört. (HWJD, 3. f., 75–7. o.) Ld. még HRHH, D. pont.

2. A **reformátorok** egyrészt az előző pontban és bekezdésben vázolt helyzetet örökölték, másrészt **Erasmus közismerten gyenge minőségű görög szövegét**, melyet több nyomtatott kiadásban is megjelentetett, és amelyben **tévesen szerepelt a Mt 19,9-beli „kivétel”**: a *mé epi porneia* (szó szerint: „nem paráznaság miatt” [Darby] vagy „nem paráznaságról [beszélék]” [Jerusalem Bible]) kifejezés helyén az *ei mé epi porneia* („*paráznaság esetét kivéve*”) kifejezés állt. Leslie McFall saját vizsgálatai szerint az *ei* szócska utólag került az Erasmus által használt késői görög kéziratba, méghozzá valószínűleg maga Erasmus írta bele, aki ráadásul a Mt 19,9 Vulgata szerinti latin szövegét is megváltoztatta. (Ha esetleg nem is ő volt a tettes, idővel mindenképpen látnia kellett a tévedést.) A reformátorok (legalábbis eleinte) a görög kéziratok ritkasága és hozzáférhetetlensége miatt nem vették észre a módosítást, s miután hitvallásaikban „köbe vésték” az általuk „szentnek” tartott görög szövegen (és az arra épülő, sorra nyomtatott bibliafordításokon) alapuló új „válástanukat”, hatalmas presztízsvesztés lett volna visszatáncolniuk. Így McFall szerint a Biblia tévedhetetlen tekintélyével kapcsolatos saját tanuk (*sola Scriptura*) áldozatai voltak (LMFDR, 21–23., 27–34., 39., 440. o. stb.). Szerintem ez csak részben magyarázhatja döntésüket; engedékeny nézetük mindenesetre nagy népszerűsége tett szert a követőik és szimpatizánsaik körében. Luther és Kálvin esetében (ld. alább) a hivatkozott források zömét DLS tartalmazza. Lutheréhez hasonló (sőt még lazább, HWJD, 225. o., 4. f., 18. j.) nézeteket vallott a svájci reformátor, Ulrich Zwingli (1484–1531) és a valamivel szigorúbb John Knox (kb. 1513–72), a skót református egyház alapítója is (DRJH, 25. o.), míg William Tyndale csak házasságtörés és elhagyás esetén engedte meg a válást, hasonlóan Kálvinhoz (DLS).

ii. Luther

1. **Luther Márton** (1484–1546), az evangélikus egyház atyja, aki eredetileg Ágoston-rendi szerzetes volt, 1517-től hősiesen szállt szembe a „katolikus” egyház hierarchiájával, tévedéseivel, túlkapásaival és annak (gyakran álszent) szigorával. A házassághoz és a szexhez való hozzáállása, valamint saját házasságának példája élesen szembefordult Ágoston imént vázolt örökségével, és általában véve igen jelentős elmozdulás volt az egészséges, biblikus hozzáállás felé. Miután a 41 éves Luther végül feladta addigi elképzelését, mely szerint a haláláig agglegény marad, és úgy döntött, hogy **feleségül veszi** az általa korábban megszojtetett 26 éves apácát, akinek nem sikerült férjet találnia, a lánykérés után egy hónapon belül, ugyanazon az estén tartották meg az eljegyzést és az esküvőt, ősi német szokás szerint egy tanú jelenlétében elhálva a házasságot (1525. jún. 13-án, JPTSSC, 219–222. o.). Luther **a házasság és a szex terén is nagy hatású reformot hajtott végre**, s a kolostorokban elkülönülő szerzetességet mint a megszentelődés legkiválóbb útját és a bűnnel fertőzött szexualitás miatti szigorú önmegtartóztatást hangsúlyozó katolikus tanítással szemben erősen szorgalmazta a házasságot mint a megszentelődés leggyakoribb iskoláját, beleértve **a rendszeres házaseletet mint Isten dicsőítésének egy módját és mint a szexuális kísértés elleni legjobb orvosságot**. Luther úgy találta, hogy a heti kétszeri szeretkezés megfelelő védelmet nyújt (ezzel kapcsolatban egy versikét is tulajdonítanak neki, amely valahogy így hangzik: „Heti kétszer, száznégyszer egy évben – egyik fél sincs, mitől féljen”; JPTSSC, 235. o.; vö. JPTMM, 134. o.).

2. Azonban Luther – talán épp az Ágostonnal való szembefordulás miatt is, de még inkább a jogos, ám eszeveszett Róma-ellenes dühtől vezérelve – **meglehetősen lazán kezelte a válás és újránházasodás kérdését**, mindkettőt megengedve a következő esetekben (ld. DLS): házasságtörés (ha a hatóság nem hajlandó halálbüntetéssel „megoldani a dolgot”), a házastárs elhagyása (ld. a Mt 5,31-32-höz fűzött kommentárját, stepbible.org/?q=version=Luther|reference=Mat.5), a házastársi kötelesség teljesítésének elmulasztása (1Kor 7,4-5; kivéve a béna/beteg feleség esetét), egyéb összeférhetlenség (pl. állandó veszekedés; durva, brutális, elviselhetetlen férj) – ez utóbbi azonban nem jogosít fel újránházasodásra (*A házaseletről*, 1522, LVM 4:68*), kivéve, ha az ember nem tudja megtartóztatni magát (mert „Isten nem követel lehetetlent”) –, sőt ha egy keresztény akadályozza hívő házastársát Krisztus követésében (ld. DLS). Luther a házastársi kötelességét teljesíteni mindig képtelen férfi feleségének azt javasolja, hogy férje tudtával és kötelező beleegyezésével kössön egyfajta „titkos sógorházasságot” férjének fivérével vagy legközelebbi rokonával a nemi élet és a gyermeknemzés céljából, s ha férje mégsem engedné ezt, akkor titokban külföldre szökve menjen ott férjhez (*A házaseletről*, LVM 4:58). Luther e mű 1. részében a katolikus házassági akadályok 14 fajtáján enyhít jelentősen, pl. a hitetlennel kötött házasságot is megengedve (szemben az 1Kor 7,39; 2Kor 6,14k versekkel; LVM 4:61, 5. akadály), 2. részében pedig megerősíti az imént mondottak zömét (a férfinak néhol jobban kedvezve, mint a nőnek**). Luther ezen újításai alighanem az ember

romlottságáról, szabad akaratának hiányáról alkotott nézeteit tükrözik (melyeken az idős Ágoston hasonló nézeteinek hatása érezhető): a nemi kísértésben való elbukást kívánhatta így megelőzni.

* Angolul: „The Estate of Marriage”, in *Luther's Works*, 45. kötet (Fortress Press, ford. Walther I. Brandt), ld. kihagyásokkal lerövidítve: pages.uoregon.edu/dluecke/Reformations441/LutherMarriage.htm.

** Ha pl. egy feleség nem hajlandó teljesíteni a házastársi kötelességét, „a világi felsőbbség kényszerítse az asszonyt, vagy büntesse halállal. Ha nem teszi ezt, akkor a férj viselkedjék úgy, mintha rablók vitték volna el, és megölték volna a feleségét, és nézzen másik után.” (LVM 4:68)

iii. Kálvin

1. **Kálvin János** (1509–64), a református egyház atyja, szüleinek a felnőttkort megérvő legidősebb gyermeke volt. Anyját gyermekkorában veszítette el, apját 1531-ben (ekkorajtájt térhetett meg, ±2 év). Eleinte teológiát, latint és filozófiát tanult, majd jogász apja kívánságára jogot, valamint az erősödő humanizmus klasszicista hangsúlya következtében újszövetségi görögöt – kiváló képességei miatt mindet igen magas szinten elsajátítva (később a hébert is), részben egészsége rovására. Megtérése idején a katolikus egyházzal is szembefordult, ezért rövidesen menekülnie kellett. Olvasni kezdte az egyházatyákat, különösen a kedvencévé váló Ágostont, akire híres *Institúciójának* (melynek 1. változatát 1536-ban írta) 1559-es végső kiadásában már 342-szer hivatkozik. Guillaume Farel rábeszélte, hogy ne csak egy napig, hanem tartósan maradjon Genfben, ahol hamarosan vele egyenrangú (bár soha föl nem szentelt) (lelki)pásztorként és reformátorként kezdett működni (ld. en.wikipedia.org/wiki/John_Calvin, PPC). (Rövid magyar életrajzát illetően ld. Joachim Staedtke: *Kálvin János* [VREA, 2009], mek.oszk.hu/07100/07181).

2. **Genfben**, a három „ország” határán álló, főként kereskedelemről élő, többé-kevésbé független, 10-15 ezer lakosú városállamban siralmas erkölcsi, lelki és fizikai állapotok uralkodtak. Az adók, vámok, illetékek, bírságok 65–70%-a a genfi püspököt illette, aki a papokkal és szerzetesekkel együtt élen járt az erkölcstelen tékozlásban (MBDD, 20–24. o.). Az évekig tartó politikai, teológiai és katonai viszály 1536-ban (Kálvin érkezése előtt) a reformátorok győzelmét hozta, úgyhogy a kb. 400 pap (és 600 fős kiszolgáló személyzet) zöme távozni kényszerült (nem akarva áttérni a református hitre), de Kálvinnak és Farelnek rengeteg tennivalója maradt a városban. Az általuk bevezetett szigorú fegyelem ellen (melyet jórészt az úrvacsora révén gyakoroltak, ld. az egyházrendről szóló, *Genfi Artikulusok* nevű 4 részes írásukat [1537; úrvacsora, éneklés, gyerekek tanítása és házasság], PPC, 43. o., MBDD, 72. o.) a város urai is tiltakoztak, s 1538-ban száműzték a reformátorokat, akik utólag saját hibáikat is elismerték (PPC, 44. o.). Kálvin Bazelbe ment, ahol végre a tudósok nyugodt(abb) életét élhette, majd rábeszéltek, hogy Strasbourgban szolgáljon (lelki)pásztorként. Itt 1540-ben feleségül vette egy állítólag általa református hitre tért egykori anabaptista

kétgyermekes özvegyét (PPC, 79. o.), aki több gyermeket is szült neki, de csak egy érte meg a kisgyermekkor, és az is meghalt 1542-ben (MBDD, 64. o.). Genf 1541 szeptemberében visszahívta Kálvint, aki először hallani sem akart a dolgról, de végül beadta derekát (az Úrnak), s az ottani viszonyokhoz képest jó körülmények között élhetett (családos öccsével és [akárcsak Luther] gyakori vendégekkel együtt). Felesége egészsége is megromlott, s 1549-ben az asszony is meghalt. Kálvin öccse (Antoine) kikapós feleségre talált, akit 1548-ban házasságtörés vádjával börtönbe vetettek, majd 1557-ben száműztek a szolgálok tanúvallomása alapján, akik Kálvin szolgájával látták az asszonyt. „Hozománya a [négy] közös gyermekre való tekintettel [Antoine] tulajdonában maradt” (MBDD, 63. o.). Antoine 3 év múlva újból megnősült (Kálvin áldásával, MBDD, 201. o.), s további 4 gyermeke született. Kálvin nevelt lánya 1562-ben paráznaság vádjával törvényszék elé került, s valószínűleg kiszabták rá a szokásos néhány nap börtönbüntetést (kenyéren és vízen, MBDD, 64–5. o.). Kálvint gyakran gyötörték fejfájások és egyszerre több betegség (PPC, 84. o.). Nem is csoda, figyelembe véve a hatalmas terhet, melyet a tudományos munka, a város (lelki)pásztori és részben jogi/bírói/politikai irányítása, a családi bonyodalmak, valamint a reformatori tevékenység róttak rá – fél szemét mindig francia hazáján tartotta, ahová a halálos üldöztetés közepette szolgáló „misszionáriusokat” küldött. Jórészt az eucharisziát illetően vitázott Rómával és reformátortársaival, akikkel nem sikerült egyezsége jutnia, így a munkásságuk nyomán külön felekezetek alakultak ki (PPC, 112–3. o.). Meglehetősen érzékeny, indulatos, főleg élete vége felé nehezen elviselhető természete volt, mellyel sokat küzdött. Amikor az idős Farel kétes körülmények között feleségül vett egy fiatal nőt, Kálvin nem állt vele szóba többé – volt barátjával csak annak halálakor békült ki (PPC, 82–4. o.).

3. Kálvin jogásként és teológusként a korabeli viszonyoknak megfelelően „államegyház” kimunkálásában vett részt Genfben, melynek élén több testület állt – köztük a (lelki)pásztorokból (Kálvinból mint moderátorból és társaiból) és választott tanácstagokból álló **vegyes házassági bíróság** (Konzisztórium vagy Egyháztanács), amely a feleket meghallgatva előzetesen kivizsgálta az ügyeket, s a folytatást és az ítélet meghozatalát egy másik választott testületre, a Kistanácsra hagyta (amely egyúttal a törvényhozó is volt). Így elmondható, hogy „a házassági ügyekben való ítélkezés Genfben a világi kormányzat jogosítványa maradt” (MBDD, 73., 82. o.). Ezzel megszűnhetett a házasságok kétféle (világi és egyházi) hatalom általi eltérő megítélése, ami évezredek viszálykodáshoz és faramuci helyzetekhez vezet(het)ett. Kálvin (és Farel) erre a vegyes házassági bizottságra már a *Genfi Artikulusokban* javaslatot tett, melyet megerősített 1541-es *Ordonnances Ecclesiastiques* nevű egyházi rendtartásában, amelyet a Kistanácsal való hosszas vita után 1561-ben is átdolgozott. A szabályos eljegyzés után 1-2 kivételes esettől eltekintve (súlyos betegség vagy nem szűz menyasszony) hat héten belül házasságot kellett kötni, amit a hatóság kikényszeríthetett (MBDD, 73–6. o.).

4. Kálvin működése alatt **tiltották** a táncot, a kettőnél több gyűrű és bizonyos ruhák viselését, **kötelezővé tették** a női kalapviselést, az istentiszteletek látogatását (melyek

alatt a boltokat zárva kellett tartani), s míg a **házasságtörőket** általában csak pár nap börtönre ítélték és eltiltották az úrvacsorától, (súlyosabb esetben száműzték), addig csupán „négy év alatt 8-900 embert fogtak el, 76-ot száműztek, és 58-at végeztek ki” (MBDD, 90., 132., 158–63. o.) – többek között megkínózták és máglyán megégették az eretnek **Servetust**. Kálvin ugyan valamelyest védeni próbálta őt, de előre megírta Farelnek: „ha idejön, sosem fogom hagyni, hogy élve távozzon, amennyiben ér valamit a tekintélyem” (PPC, 105. o.). Közben döntő ütközetet kellett vívnia a **libertinusokkal** is, akik a tárgyalás elhúzásával igyekeztek azt a látszatot kelteni, hogy Kálvin városa megtűri az eretnekeket. Kálvin nem volt hajlandó úrvacsorát adni egy vétkes arisztokratának, aki az egyháztanácsot megkerülve mégis megszerezte erre az engedélyt. Kálvin újabb száműzésre számított, ami azonban elmaradt, s hatalma végül megszilárdult (PPC, 106–9. o.). A kocsmákat csak két hónapra sikerült bezáratnia (PPC, 164. o.).

5. Kálvin, aki Luther nyomdokain járt, neki írt levelében „nagyon tisztelt atyjának” is nevezve őt (PPC, 116. o., DRJH, 25. o.), általában igen szigorú elveket vallott, és Lutherhez képest a **válás szabályain** is szigorított. Ő is úgy vélte, hogy a házasságtörőket halálbüntetéssel kellene sújtaniuk a hatóságoknak, de mivel általában nem teszik, a **megsált fél ettől függetlenül újrَاهázasodhat** (ld. a Mt 19,9-hez fűzött magyarázatát*). Ugyanitt amellettt érvel, hogy **a hívó fél újrَاهázasodhat, ha hite miatt elhagyja őt a házastársa** (vö. az 1Kor 7,15-höz fűzött kommentárjával**). A Jn 4,18-at magyarázva (bizonyítás nélkül) megjegyzi: „valószínűleg az történt, hogy a nőtől bujassága és erkölcstelensége miatt kényszerültek elválni férjei”.*** Az *Ordonnances* **impotencia, szélsőséges vallási nézeteltérés**, továbbá elhagyás esetén is megengedi a válást és újrَاهázasodást, valamint lehetővé teszi **a házasság érvénytelenítését**, ha az egyik fél betegség miatt nem tudja végrehajtani a nemi aktust (ld. DLS és *Corpus Reformatorum*, 38. [op. 10.] kötet, X., 10-14., 28. kk. o.). Kálvin meghatározott idő eltelte után a házasságtörő félnek is megengedni javasolta az újrَاهázasodást (DRJH, 26. o.). „A házasság érvénytelenítésére... abban az esetben volt lehetőség, ha a férj természete megromlott, és emiatt már nem volt képes együtt élni feleségével, vagy ha a férfi úgy érezte, nem élhet együtt hitvesével annak testi hibája miatt” (MBDD, 77. o.). Az ágytól és asztaltól való elválasztást nem alkalmazták. Úgy vélte, hogy egy protestáns feleségnek csakis akkor szabad otthagynia az őt brutálisan verő katolikus férjét, ha meg van róla győződve, hogy élete veszélyben van (HWJD, 141. o., 82. j.). A meztelenségtől ő is idegenkedett: „Aligha lehet elképzelni, hogy valaki meztelenül mutatkozzék, hacsak nincsen egészen egyedül” – írta az 1Móz 9,23 magyarázatában (MBDD, 115. o.). A házasságtörést azért is tartotta súlyosabb bűnnek, mert „összszavarja az öröklési jogot” (MBDD, 122. o.). Úgy tűnik, Kálvin tisztában volt az Újszövetség görög szövegeinek hibáival. „A legnagyobb kritikának talán Erasmus volt kitéve, akinek Újszövetség kiadását és fordítását, illetve filológiai melléfogásait gyakran kritikával illette” (MBDD, 106. o., 626. j.). Tanítására és hatására még többször visszatérünk.

* Angolul ingyen elérhető pl. a TheWord programhoz és itt:

biblehub.com/commentaries/calvin/matthew/19.htm, ld. még calvin.edu/centers-institutes/meeter-center/resources/john-calvins-works-in-english.

** Ld. biblehub.com/commentaries/calvin/1_corinthians/7.htm.

*** Ld. MBDD, 114. o. és biblehub.com/commentaries/calvin/john/4.htm.

3. Későbbi fejlemények

i. Katolikus reakciók

A római katolikus egyház talán Morus Tamás és mindenképp a reformátorok engedékenységére reagálva szigorított elvein, s a tridenti zsinaton (1545–63) elvben visszatért a halálig tartó házasság nézetéhez. A válás utáni újraházasodást kiközösítéssel büntették (legalábbis az USA-ban, DRJH, 38. o.). Azonban egyes pápák eleinte a külmiszió speciális esetei miatt (pl. többnejűség) már 1537-től különböző sajátos esetekben (pl. el nem hált házasság) fokozatosan jogot kezdtek formálni a házasságok pápai engedéllyel történő felbontására – innen a privilegium petrinum (péteri kiváltság [a pápa mint Péter utóda kapcsán]) elnevezés, ami helyett ma már inkább a privilegium fidei (a hit kiváltsága) kifejezést használják, mivel itt elvileg a keresztény házasság létrejötte a cél (más kérdés, hogy amint rögtön látni fogjuk, ezt valójában nem keresztény, sőt durván igeellenes módon teszik), ld.

en.wikipedia.org/wiki/Petrine_privilege. Elvben tehát „szigorú” a ma aktuális katolikus nézet, de valójában a bibliai szigor sokat lazult – az egyház nem tekinti érvényesnek a polgári válást, az újraházasodottak pedig nem áldozhatnak (ami az úrvacsora megfelelője) és nem vállalhatnak bizonyos egyházi feladatokat, sőt a „szentgyónásban történő kiengesztelődés csak azokat illeti, akik bánják, hogy a Krisztushoz való hűség és szövetség jelét megtörték, és kötelezik magukat, hogy teljes önmegtartóztatásban élnek” (A katolikus egyház katekizmusa, 1649–50. paragrafus; vö. 2382–2400. par.; ld. archiv.katolikus.hu/kek). A katolikus egyházi törvényben olvasható: „2197 Az érvényes de nem szentségi házasságok említett eseteinek némelyikében (a privilegium paulinum és a privilegium fidei eseteiben, vö. 1143–1149. [kánon]) a házasság felbontása az egyházi törvény értelmében automatikusan, vagyis külön intézkedés nélkül, a többi esetekben viszont külön pápai intézkedéssel történik. Ennek alapja a római pápa különleges hatalma, az úgynevezett potestas vicaria, vagyis a krisztushelyettesi hatalom.”(!) „2220 A hit kiváltságát, vagyis a privilegium paulinum és a favor fidei említett egyéb fajtáinak alkalmazási lehetőségét kétség esetén jogkedvezmény illeti (1150. [kánon]). Ha pl. kétes, hogy két nem keresztény közti házasság érvényes volt-e, a hit javára való új házasság érdekében az előző házasság érvénytelensége vélelmezendő. Ha pedig az kétes, hogy megvannak-e az előírt feltételek a privilegium fidei alkalmazására, azok meglétét kell vélelmezni” (Erdő Péter: *Egyházjog* [Szent István Társulat, 2003], 82. §, ld. ppek.hu/k475.htm). A mai katolikus gyakorlatban a megfelelő (nem olcsó) jogi procedúra révén sok

házasságot érvénytelennek mondanak ki, lehetővé téve a válást és újraházasodást. Ennek egy különösen botrányos esetét ld. itt: nol.hu/belfold/20120707-valas_katolikus_modra-1316815.

ii. Magyar vonatkozások

Magyarországon a kereszténység felvétele táján „a családapa hatalma a római jogelvekhez hasonlóan csaknem teljesen korlátlan volt, mert a hatalom alatt álló személyek... felett fenytési, eladási és zálogba adási jogot biztosított. Később azonban a szokásjog még arra is feljogosította a családapát, hogy a házasságtörésen tetten ért feleség életére törjön.” Ezt a jogintézményt megerősítették (Szent) László király (1046–95) törvényei, sőt az 1500-as évek elején Werbőczy István szokásjogi *Hármaskönyve* (Tripartitum) is (MBDD, 172. o.). Az 1562-es református Debrecen-Egervölgyi Hitvallás 8 váloókot sorolt föl, köztük a valláskülönbséget is (MBDD, 177–8. o.). A frissebb fejleményeket illetően ld. HRHH, F.3. pont.

iii. Westminsteri Hitvallás

1. Angliában a római katolikus egyháztól VIII. Henrik alatt elszakadt **anglikán egyház** első érseke, Thomas Cranmer (1486–1556) a halálig tartó házasság katolikus/bibliai tanításához ragaszkodott, így 1967-ig ez maradt az anglikán álláspont. A többnyire kálvini nyomokon járó **puritánok** inkább a Westminsteri Hitvallást igyekeztek követni, de ezt csak Amerikában teheték szabadon.

2. Az 1643 és 1647 között a westminsteri zsinaton született **Westminsteri Hitvallás** szerzői ugyan hitet tettek Isten Igéje mellett, de kijelentették: „A házasságkötés után elkövetett házasságtörés esetében törvényszerű [pontosabban megengedett] az ártatlan félnek elválni, és a válás után újraházasodni, mintha a bűnös fél meghalt volna. 6. Habár az emberiség annyira megromlott, hogy az emberek képesek érvelni amellett, hogy azok jogszerűtlen elválását igazolják, akiket Isten egyesített a házasság által, mégis a házasságkötés [pontosabban a házasság] felbontásának egyedüli oka a házasságtörés vagy az olyan hűtlen elhagyás lehet, amelyet sem az egyház, sem a világi hatóság semmilyen módon nem tud orvosolni” (24.5–6., Free Presbyterian Publications, 2000 [KGTMI], 116–7. o., vö. reformatus.net/westminsteri-hitvallas és pcaac.org/resources/wcf).

iv. Wesley és a metodizmus

1. **John Wesley** (1703–91), a metodisták atyja (ld. rövid életrajzát: hivo.hu/wesley.htm) Kálvinnal és a protestantizmus zömével szembehelyezkedve azt tanította, hogy az ember eljuthat a bűntelen tökéletesség tartós állapotáig, ám akár azután is elveszítheti üdvösségét. Wesley életét a 35 évesen átélt megtérésétől/megújulásától (ami Luthernek a Római levélhez írt Bevezetése felolvasásakor következett be) az élete végéig, tehát kb. ötven éven át végigkísérték a különféle csodák és az ébredés (amely talán az egyik legnagyobb és a leghosszabb volt

az apostoli kortól mostanáig eltelt időszakban [legalábbis Angliában]), mely azután áthatotta országa (sőt a világ jó része) társadalmát. Életére gyakran leselkedtek veszélyek, melyekkel rettenthetetlenül nézett szembe, és sokszor csodás körülmények között menekült meg belőlük. A 47 éves Wesley a barátai zömének tanácsai ellenére, de erős meggyőződését követve feleségül vett egy 4 gyermekes özvegyet. Néhány héttel később írta naplójába (talán öccsére, a jó feleség mellett ellanyhult és meglehetősen nőies szerepet betöltő Charles-ra gondolva): „Nem értem, hogyan adhat számot Istennek egy metodista prédikátor, ha házasemberként akár egyel kevesebbszer prédikál vagy egy nappal kevesebbet utazik, mint nőtlen korában. Bizony igaz: »akiknek van feleségük, úgy éljenek, mintha nem volna«” (1Kor 7,29). Wesley tartotta is magát ehhez. Felesége eleinte még elkísérte számos útjára, de később elhidegült tőle, sőt eszelős módon féltékeny lett rá, és megkeserítette életét nyilvános rágalmaival (pl. hírbe hozta Charles feleségével). Kb. 60 kilós férjét többször tettelegesen bántalmazta, sőt egyszer a hajánál fogva vonszolta a padlón, és kitépte a haját (ld. Luke Tyerman: *The Life and Times of the Rev. John Wesley*, 2. kötet, 1751-es év, 22–24. jn. [ld. utána az egymásnak írt leveleiket is, melyekből úgy tűnik, hogy felesége irányítani próbálta őt]: enterhisrest.org/history/lt-latw2.pdf és Garth Lean: *A tűzből kikapott üszök* [Magyarországi Metodista Egyház, 1981], 114–7. o.). Felesége végül 20 évi házasság után elhagyta őt, és bár később próbálkoztak a kapcsolatuk javításával, nem jártak túl sok sikerrel; az asszony kb. 10 év múlva, közös gyermek nélkül meghalt. Wesley példásan tűrte felesége szörnyű természetét, bár valószínűleg nemigen kötődött az asszonyhoz – inkább szeretett hittestvéreihez vonzódott, amint az leveleiből gyakran kitűnik.

2. Érdekes, hogy a hitnek ez az óriása **az Isten iránti szeretetben mintha kicsi maradt volna**. A Wesley életművét kiválóan ismerő Heitzenrater szerint „egyik levele, melyet öccsének írt 1766 júniusában, lelkének téli napfordulójára utal. Az egyik bekezdés – melynek néhány kifejezését gyorsírással vetette papírra, hogy a nem kívánt olvasók elől elrejtse személyes gyötrődését – feltárja nyugtalanságát (a görög kifejezések helyett szögletes zárójelben a magyar megfelelőjük szerepel): »Egyik legutóbbi levelemben arról beszéltem, hogy nem érzem magamon Isten haragját, és nem is tudom elhinni, hogy rajtam van. Ugyanakkor (ez a rejtély!) nem szeretem Istent. Sosem szerettem. Ezért sosem hittem – a szó keresztyén értelmében. Így csak becsületes pogány vagyok, a templom prozelitája, az [istenfélők] egyike. S mégis mennyire foglalkoztat Isten! És annyira körülkerít, hogy se előre, se hátra nem mozdulhatok! Bizonyára sosem volt még ilyen eset a világ kezdete óta! Ha valaha is rendelkeztem volna *ama hittel*, akkor nem lenne oly furcsa ez. De sosem volt más [bizonyosságom] az örök vagy láthatatlan világot illetően, mint ami most van; vagyis semennyi, hacsak az értelem halvány sugarának pislákoló fénye nem. Nincs közvetlen bizonyágtételelem (nem csupán arról, hogy Isten gyermeke vagyok, de) semmiről, ami láthatatlan vagy örök.«” Heitzenrater így kommentálja ezt: „Ez az öccsének 1766-ban írt szívszaggató levél azonban talán a John által tapasztalt változata annak, amit a misztikusok »a lélek sötét éjszakájának« neveznek, s amely nem annyira a lelki

kétségbeesés pillanata volt, mint a lelki tapasztalat magasabb szintjeire való átmenet. A következő bekezdésben található a bizonyíték: »Mégsem merek másként prédikálni sem a hitről, sem a szeretetről, sem a megigazulásról, sem a tökéletességről. Mégis inkább növekedni, mint csökkenni találok a buzgóságot Isten egész munkája és annak minden része iránt. Mindez [magával ragad], nem tudom, hogyan, de nem maradhatok veszteg. Azt akarom, hogy az egész világ eljusson ahhoz, [amit magam nem ismerek].«” (R.P. Heitzenrater: *Wesley és az úgynevezett metodisták* [KIA, 2017], 241–2. o.)

3. Bár Wesley az élete végéig anglikán (lelki)pásztor maradt, nemcsak a reformátorok egyes alapvető tanaival **szakított**, hanem saját egyházának ellaposodott hitéletével, valamint meglepő módon **a házasságra vonatkozó szigorú anglikán tanítással** is. A hegyi beszédről, azon belül a Mt 5,8-12-ről szóló (23.) prédikációjának I.4. pontja végén (a Mt 5,32 kapcsán) kijelenti: „Ugyanez oknál fogva, házasságtörést követ el az a férfi is, akinek a felesége még életben van, de újránősül. Igen, még akkor is, ha elváltak – hacsak nem házasságtörés miatt. Ebben az egyetlen esetben nem tiltja a Szentírás az újránházasodást” (John Wesley: *Prédikációk, II.* [NEA, 2002], 43. o., ld. whdl.org/john-wesley-predikaciok; érdekes módon tudtommal nem maradt fenn prédikációja a Mt 5,21-48-ról). A megszentelődés Wesley-féle tana lett a 20. századi pünkösdi (majd karizmatikus) mozgalom egyik alapja is.

v. J. Edwards és G. Whitefield

1. **Jonathan Edwards** (1703–58), az új-angliai kálvinista puritán (lelki)pásztor, teológus és filozófus volt az 1730-as évektől kezdődő úgynevezett első nagy (amerikai és angliai) ébredés egyik kulcsszereplője (John és Charles Wesley, valamint George Whitefield mellett). Miután kialudt az ébredés tüze, szigorú úrvacsorai fegyelme miatt gyülekezete eltávolította őt, s indiánok között kezdett missziós munkába. Fontos könyveket írt az ébredésről, Isten szuverenitásáról, az ember szabad akaratának kérdéséről stb. (egy részük magyarul is megjelent). Kísérleti himlőoltásban halt meg; 11 gyermeke volt. Gyenge egészsége és felesége depressziós hajlama ellenére mélyen szerethették egymást. Korának erősen romló erkölcsi viszonyai között saját kálvinista öröksége ellenére magasba emelte a házasság mint a Krisztus és az egyház kapcsolatát tükröző, érzelmekre is épülő, csodaszép és szent dolog eszméjét (Russell J. Allen: „The Beautiful Mystery: Examining Jonathan Edwards’ View of Marriage” [*Bound Away: The Liberty Journal of History*, 1. évf., 1. sz., 3. cikk, 2015], ld. digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=ljh).

2. **George Whitefield** (1714–70), az elbűvölő hangú kálvinista prédikátor Oxfordban a Wesley-fivérekkel együtt a „Szent klub” tagja volt, s a kibontakozó „metodista ébredés” kálvini ágát képviselte, bár később teológiai okokból összekülönbözött Wesley-vel. Hétszer járt Amerikában (Edwards gyülekezetében is), nemritkán tízezrek hallgatták igehirdetéseit. Georgia gyarmaton árvaházat alapított. Számos rabszolgát tartott, akikkel kapcsolatban emberséges bánásmódot

szorgalmazott, ugyanakkor a rabszolgaság mellett korteskedett, miközben Wesley (majd az általa támogatott William Wilberforce) az ellen emeltek szót (utóbbinak végül az angol parlamentben sikerült elérnie a rabszolgaság eltörlését, amit Amerikában csak az emiatti polgárháború csikart ki később). Whitefield úgy vélte, meg kell nősi, de kijelentette: „azt kérem Istentől, hogy ne legyen feleségem, amíg úgy nem tudok élni, mintha nem volna”. A következő évben (1741) megnősült, ám felesége tehernek és nyűgnek érezte magát mellette, s csak egyszer kísérte el Amerikába (ahol férje szerint senki sem tudta elviselni őt). Négy vetélés után 1743-ban megszületett egyetlen fiuk, aki 4 hónaposan meghalt. Felesége 1768-ban követte; halála megkönnyebbülést jelentett Whitefieldnek (en.wikipedia.org/wiki/George_Whitefield). Az ő 2 évvel későbbi temetésén a kérésére Wesley prédikált, aki szintén nagyra becsülte őt. (Ld. Szabados Ádám érdekesítő életrajzi előadásait róla és másokról: Edwards, Kálvin, Luther, Ágoston stb.: divinity.szabadosadam.hu/?page_id=12155 és divinity.szabadosadam.hu/album/audio/Augusztinus.mp3 stb.)

Konklúzió

1. A tanulmányom némi bepillantást nyújtott abba a **történelmi folyamatba**, amelynek során az első öt évszázad lényegében egyhangú nézete (válás után sosem szabad újránházasodni az előző házastárs haláláig) más, engedékenyebb nézeteknek adott helyet. Az elemzésem és különösen DRJH részletes adatai alapján nyomon követhető, hogy **protestáns körökben is minden században voltak (és vannak) követői a halálig tartó házasság szigorú nézetének**. Ezenkívül főként a Luther és Kálvin tanai által kevésbé befolyásolt egyes felekezetekben egyedül a házasságtörést tekintik újránházasodást engedélyező kivételnek – ld. DRJH, 30. o. és danielrjennings.org/denominationspermanencyofmarriage.html. E forrásokból is látható, hogy a 20. század elején indult pünkösdi-karizmatikus mozgalom és az ekkor új erőre kapó szentségmozgalom létrejövő felekezeteiben visszatértek a szigorú bibliai nézethez, majd az ezredforduló tájára általában lazítottak valamelyest a szigoron. Úgy tűnik, sok „keresztény ország” törvényei kb. a 20. századig a náluk domináns felekezet álláspontját követték (DRJEF, 99–100. o.). Az utóbbi egy-két évtizedben pedig a helyenkénti (ritka) biblikus szigorodás mellett az általános hanyatlás tanúi lehetünk, miközben sok nyugati országban már az egyneműek házasságával, a meleg (sőt lesbikus stb.!) (lelki)pásztorok fölszentelésével és hasonlókkal küzdenek – különösen a történelmi egyházakban nemegyszer egészen az egyházszakadásig folytatva a küzdelmet.

2. A keresztény egyház története sok szempontból **az emberi tekintélykultusz, gyarlóság és tévelygés története** – ugyanakkor a **szuverén isteni kegyelem** története is. Noha az első századok keresztényei a halálig tartó házasságot védelmezve alapvetően Jézus és az apostolok tanításához tartották magukat, későbbi utódaik eltértek ettől – keleten előbb, nyugaton pedig különösen a reformációt követően. Bár a

reformátorok (valamint Wesley és a puritánok) korában még igen ritka volt a válás, és így ez a kérdés kevésbé volt égető, mint manapság, a vele kapcsolatos jelentős tévedések háttérében **további okok** gyaníthatók, gyülekezetvezetési és tanbeli kérdéseket is beleértve (ld. HRBGY). Ismereteim nyilván korlátozottak, de **egyetlen magyar nyelvű protestáns kommentárt sem ismerek, amely biblikusan tárgyalná a válás kérdését, vagy akár megemlítené a halálig tartó házasság nézetének lehetőségét** (hamarosan megjelenik az ESV Study Bible [2011] magyar fordítása, amely bár engedékenyebb nézetet képvisel, de röviden megemlíti ezt a szigorú értelmezést) – vagy hallgatnak róla, vagy rossz választ adnak rá. Üdítő kivétel gyanánt persze akadnak igehirdetők és könyvek, amelyek többé-kevésbé helyesen tanítanak erről – pl. Dr. J. Carl Laney: *A válás mítosza* (Baptista Kiadó, 1996), 3VÚH és John Piper (JPTMM – ez utóbbi mű adta az alapötletet HRHH és a jelen tanulmány megírásához). A Szent István Társulat (SZIT) által kiadott „hivatalos” katolikus Biblia Mt 19,1-12-höz fűzött magyarázata a szigorú válásértelmezést követi.

3. Ideje hát **változtatni** ezen az áldatlan helyzeten. Ezt a célt szolgálja az ímént említettek mellett a jelen tanulmány és párja (*Holtig hű házasság*, HRHH), valamint a sok gyakorlati javaslatot is tartalmazó könyvem (*Biblikus gyülekezetvezetés – Út a keresztény egyház egysége és a remélt ébredés felé*, HRBGY).

Irodalomjegyzék

- 3VÚH - Mark L. Strauss, szerk.: *Három vélemény az újránházasodásról* (Harmat, 2009); a 3 szerző Gordon J. Wenham, az engedékenyebbé vált William A. Heth [vö. HWJD] és Craig S. Keener). *Remarriage and Divorce in Today's Church* (Zondervan, 2006).
- ANF - *Ante-Nicene Fathers* (Nicea előtti egyházatyák), szerk. Philip Schaff (Christian Literature Company, 1885–6), 10 kötet, ld. ccel.org/node/70 (az oldalszámok az eredeti művekre vonatkoznak, ld. a PDF-fájlok végén).
- DLS - David L. Smith: „Divorce and Remarriage From the Early Church To John Wesley” (Válás és újránházasodás a korai egyháztól John Wesley-ig), *Trinity Journal* 11.2 (1990, őszi), 131–142. o., ld. theologicalstudies.org.uk/article_divorce_snuth.html.
- DRJEF - Daniel R. Jennings: *Except For Fornication: Why Evangelicals Must Reevaluate Their Interpretation Of Matthew's Divorce Exception Clause* (A parázsnaság esetét kivéve – Miért kell felülvizsgálniuk az evangéliumi hívőknek Máté válással kapcsolatos kivételének értelmezését?, 2011), ld. danielrjennings.org/except_for_fornication_version_1.pdf.
- DRJH - Daniel R. Jennings: *The History Of Christian Thought Upon Marriage, Divorce & Remarriage* (A házassággal, válással és újránházasodással kapcsolatos keresztény gondolkodás története), ld. danielrjennings.org/writings.html.

- FC - *The Fathers of the Church* (Az egyházatyák), főszerk. Thomas P. Halton (The Catholic University of America Press, 1947–2013), 127 kötet.
- HCÉP - Henri Crouzel: *L'Eglise primitive face au divorce* (A korai egyház szembenézése a válással, Beauchesne, 1971). A szkennelt könyv pl. a lightpdf.com karakterfelismerése után a Google fordítójával angolra fordítva jól olvasható.
- HRBGY - Hargitai Róbert: *Biblikus gyülekezetvezetés – Út a keresztény egyház egysége és a remélt ébredés felé* (2022, 2024), ld. hivo.hu/HRBGY.pdf.
- HRHH - Hargitai Róbert: *Holtig hű házasság – Válás és újránházasodás a Biblia szerint* (2022, 2024), ld. hivo.hu/HRHH.pdf.
- HWJD - William A. Heth és Gordon J. Wenham: *Jesus and Divorce* (Jézus és a válás) (Thomas Nelson, 1985), ld. studylib.net/doc/8670672/00017-heth-and-wenham-jesus-and-divorce.
- JCDR - Jeremy Collingwood: „Divorce and Remarriage” (Válás és újránházasodás), *Anvil*, 3.1. (1986), 66–75. o., ld. biblicalstudies.org.uk/pdf/anvil/03-1_066.pdf.
- JEGWL - Judith Evans Grubbs: *Women and the Law in the Roman Empire* (A nők és a jog a Római Birodalomban) (Routledge, 2002).
- JPTMM - John Piper: *This Momentary Marriage* (E pillanatnyi házasság, Crossway, 2009), ld. desiringgod.org/books/this-momentary-marriage.
- JPTSSC - John Piper és Justin Taylor, szerk.: *Sex and the Supremacy of Christ* (Krisztus elsősége és a szex, Crossway, 2005), ld. desiringgod.org/books/sex-and-the-supremacy-of-christ.
- KEK - *A Katolikus Egyház Katekizmusa* (Szent István Társulat, 1994, 1997, archiv.katolikus.hu/kek).
- LC - *Lange's Commentary on the Holy Scriptures* (Lange kommentárja), 63 kötet, szerk. John Peter Lange (német kiadás, 1864–1880) és Philip Schaff (az angol fordítás felügyelője és az amerikai kiadás alkotó szerkesztője) (ez az igen részletes kommentársorozat ingyen letölthető és a TheWord programba integrálható; online: biblehub.com).
- LMCW - James A. Brundage: „Let me count the ways” (Hadd számoljam meg a módokat), *Journal of Medieval History*, 10/2, 1984. jún., 81–93. o.
- LVM - *Luther válogatott művei* (Luther Kiadó, 2017–). 4. kötet: *Felelősség a társadalomért* (2019).
- MBDD - Magyar Balázs Dávid: *Nem jó az embernek egyedül lenni – Kálvin János a házassági és családi életformára való nevelés reformátora* (PhD-értekezés, DRHE Hittudományi Doktori Iskola, 2016), ld. dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/231443/M.B.D.Vegso_Roviditett_Ph.D._disszertacio_titkosított.pdf és átdolgozva (remélhetőleg így kevesebb benne a pontatlanság és a tévedés; a netes változatban elég sokat találtam [különösen az egyházatyákat illetően], de hasznos információt is): *Kálvin János a házasságról, családról és szexualitásról* (Universitas, 2018).
- NPNF1 és NPNF2 - *Nicene and Post-Nicene Fathers* (Niceai és Nicea utáni egyházatyák), 1. és 2. sorozat, szerk. Philip Schaff (és Henry Wace) (T. & T. Clark, CLC stb., 1886–1900), 14+14 kötet, ld. ccel.org/node/70 (az oldalszámok az eredeti művekre vonatkoznak, ld. a PDF-fájlok végén).
- ÓÍ - *Ókeresztény Írók*, szerk. Vanyó László, 20 kötet (Szent István Társulat, 1980–2009). 3. *Apostoli atyák*: ppek.hu/k729.htm. 8. *A II. századi görög apologéták*: mandadb.hu/tetel/274481. 12. *Tertullianus művei* (1986). 17. *Nazianzoszi Szent Gergely beszédei* (2001).
- ÓKÍ - *Ókori Keresztény Írók* (ÓÍ újabb kiadása, Szent István Társulat), 1. kötet: *Apostoli atyák* (2018, szerk. Perendy László). 2. kötet: *Az ókori egyházfegyelem emlékei* (2018, szerk. Erdő Péter). 3. kötet: *Caesareai Euszebiosz egyháztörténete* (2020).
- PPC - T.H.L. Parker: *Portrait of Calvin* (Desiring God, 2008), ld. desiringgod.org/books/portrait-of-calvin.
- ROCCMI - Robert Obach: *The Catholic Church on Marital Intercourse* (A katolikus egyház tanítása a házastársi nemi aktusról, Lexington Books, 2009), ld. epdf.pub.
- TIHWS - Wesley D. Tracy és Stan Ingersol: *Here We Stand: Where Nazarenes Fit in the Religious Marketplace* (Itt állunk – A Názáreti Egyház helye a vallási piacon, 1999, Beacon Hill Press of Kansas City).